

STANLEY

HM

AVASTAJATE ELULUGUSID:

A. Hanko: ROALD AMUNDSEN. Piltidega. 152 lk. 150 s.

Rasked uurimisretked polaarjääs ja lumetormides ja tähtsad avastused — see on ta elutöö.

D. Byström: JAMES COOK. Piltidega. 152 lk. 150 s.

Ta oli merisõitja, kes sai üle ohtlikemaist olukorrist ja kellele ükski ülesanne polnud liiga raske, kuid lõpuks tapsid inimesööjad ta päikesküllaseil saaril.

SUURMEESTE ELULOOD Nr. 32
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
BIOGRAAFILINE SEERIA
ILMUB 6 NUMBRIT AASTAS
TARTU, 30. MAIL 1936. Nr. 3

HENRY MORTON STANLEY

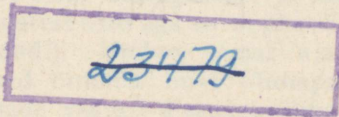

H. M. STANLEY

A. HANKO

HENRY MORTON STANLEY

AAFRIKA SÜDAME AVASTAJA

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1936

TEGEV JA VASTUTAV TOIMETAJA DANIEL PALGI

TOIMETUSE ADDRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

A-8451

I.

Aafrika.

Aafrika rannikuist oli suur osa tuntud juba vana-aja kultuurrahvastele. Egiptlased ja kartaagolased, hiljem ka roomlased tungisid vahel mitte ainult läbi Sahara Sudaani ja Niiluse ülemjooksule, vaid ka piki randu kaugemale lõunasse. Kui araablased ilmusid VII-l sajandil Põhja-Aafrikasse, siis katkes Euroopal igasugune ühendus Aafrikaga. Üldse võis keskaja Euroopa uhkustada otse barbaarse teadmatusega teiste maailmajagude, eeskätt Aafrika suhtes. Araablased ei piirdunud üksnes Põhja-Aafrika vallutamise ja levisid ka piki Aafrika idarannikut lõunasse kuni Madagaskari ja Mosambikini. Neist avastustest said aga eurooplased teada alles XIV-l sajandil. Umbes samal ajal hakkasid portugallased tundma huvi lõunapoolsete merede ja maade vastu. Peaaegu ilma vastupanu leidmata võtsid nad oma valdusse osa Aafrika läänerannikust, asutades sinna kaubavahetuse ja peatuskohti pikal teel kaugemale lõunasse. 1497./98. a. avastas portugallane Vasco da Gama mereteed Indiassa ümber Aafrika lõunatipu. Hea lootuse neeme. Portugallased tõrjusid algul ka araablased välja Aafrika lõunapoolselt idarannikult, ei jäänud siiski aga kindla jalaga pü-

sima, andes seega araablastele võimaluse tagasitulekuks. See osa Aafrikast langes jälle unustusse. Ainult Lõuna-Aafrika tippu Kapimaale asusid hollandlased 1651. aastal püsivalt elama, asutades sinna Kaplinna. Üldiselt oli aga mitte ainult Aafrika sisemaa, vaid ka suur osa rannikuist Euroopale endiselt võõras ning tundmata, millest jutustati vahetevahel muinasjutulisi ime lugusid. Kapten Cook'i reisirid elustasid väga suurel määral huvi maateaduslike uurimiste vastu, mis olid vahepeal üsna soiku jäänud. 1788. aastal asutati Londonis Cooki reisikaaslase sir Joseph Banks'i algatusel Aafrika Selts, mille ülesandeks oli Aafrika mitmekülgne ja võimalikult üksikasjaline uurimine. Peale puhtteaduslike huvide pidas Aafrika Selts silmas ka tegelikke huvisid — kaubavahetuse arendamist Aafrikaga.

Senised tuntud maad hakkasid eurooplastele kitsaks jääma, mille tagajärjeks oli loomulikult uute maa-alade otsimine rahvaste laiutusjanu rahuldamiseks. Kuigi väljarändamine Ameerikasse ja Austraaliasse hoogsalt jätkus, ei leidnud ometi mitte kõik need, kellele kodumaa kitsaks oli osutunud, ka neis maades vajalikku lahendust. Väljarändamist Lõuna-Ameerikasse raskendas pealegi õige tunduvalt nende maade seeaegne vilets majandamine. Aafrika aga oli vaba, temast seisis ainult õige vähesed rannikuosad eurooplaste valduses, ja sinna hakkas voolama, algul niriseva allikana, siis järjest laieneva ojana ja viimaks vägeva jõena eurooplaste hulk. Kuid enne tuli teha rohkesti avastusi, tutvuda lähemalt maaga, selle looduse ja inimestega, selgitada, kus ja mil määral ja viisil on võimalik valgete inimeste asundamine. See selgitus- ja avastus-

töö, millest võtsid paljude aastate kestel osa rohkearvulised julged mehed, enamuses teadlased, kuid ka ohvitserid, misjonärid ja isegi kaupmehed, nõudis suuri ohvreid. Umbes kolm neljandikku neist, kes olid asunud Aafrika uurimisele, tasusid selle huvi eest oma eluga, langes võitluses pärismaalastega, hukkudes õnnetusjuhtude tõttu või jäädes alla kliimast ja reisiraskustest tekkinud haigustele. Ka ainelised ohvrid olid suured, sest avastusretked nõudsid palju raha.

Kõigi nende paljude pingutuste ja ohvrite tulemused kandsid aga kaua aega ainult teaduslikku iseloomu. Tegelikku tulu oli neist esialgu kaunis vähe. Lõuna-Aafrikas käis uurimine käsikäes asundamisega. Seal avastati kulla- ja teemandivälju, missugune asjaolu muutis selle maa majanduslikult kasulikuks ka Euroopale. Egiptlased said kasu avastusretkeist orja- ja elevandiluu-kaubanduse laienemise tõttu. Euroopa kaupmehed asutasid rannikul vähehaaval kõikjale oma kaubapunktid, kus nad toimetasid kaubavahetust pärismaalastega, andes viimastele mitmekesiste Aafrika toodete vastu peamiselt odavaid riidekaupu, vananenud laskerelvi ja -moona, eeskätt aga alkoholi, aidates seega jõudsasti kaasa pärismaalaste kehaliseks ja kõlblaks languseks. Ei saa siiski jätta tähendamata, et asi on ses suhtes viimasel ajal paranenud, sest-saadik kui Euroopa riigid jaotasid Aafrika oma asumaadeks ja hakkasid nende eest rohkem hoolitsema.

Selsamal ajal, millal Aafrika rannikud seisis juba täiesti eurooplaste valduses, jäi suur ning avar sisemaa ka pärast rohkearvulisi avastusretki tegelikult kasustamata. Alles Stanley tõi

asjasse säärase pöörde, et ühendati teadus tege-
likkusega. Võib-olla õnnestus see Stanley'l pea-
miselt seepärast, et ta ei olnud elukutseline
teadlane-uuriija ega takerdunud piasjasjadesse,
vaid haaras asja suurelt ja avaralt. Teda huvitas
tervik, mitte üksikasjad, ja seepärast suutis ta
näha asja suurtes piirjoontes, üldiste avaramate
kasude seisukohalt. Igatahes, enne Stanley retki
seisis Euroopa riikide valduses vähem kui kaks
ja pool miljonit ruutpenikoormat Aafrika 11,5-st
miljonist ruutpenikoormast. Seitseteist aastat
pärast Stanley Kongo-retke oli jäänud euroop-
lastest vabaks vaevalt veel sada ruutpenikoormat.

Eriti jõudsalt on Aafrika kultuuriliselt
arenenud viimase kümne aasta jooksul. On ehi-
tatud rohkesti uusi liiklemisteid, on tekkinud
palju kaubavahetus- ja tsivilisatsioonikeskusi ja
telegraaf ja post loovad järjest uusi ühendusi
seni eralduses viibinud maakohtade vahel. Kuid
„sellest hoolimata jääb see maa“ — nagu ütleb
Rootsi prints Wilhelm oma raamatus „Kääbuste
ja gorillade keskel“ — „veel kauaks ajaks kõnnu-
maaks, mida ta on alati olnud. See manner on
hiigelsuur. Vajatakse paljude sugupõlvete tööd,
et võtta ta täiesti valdusse, kui see üldse on või-
malik. Ja olemasolevad kultuuripiirkonnad,
olgu nad nii suured ja püsivad kui tahes, moodus-
tavad nüüdisajal ometi ainult tilgakesi lõpmatu
suures meres.“

II.

Per aspera ad astra.

Henry Morton Stanley, varem John
Rowlands ehk Rollant, ei olnud eriti himukas

jutustama oma päritolust, iseäranis nooremas eas. Kaua peeti teda ameeriklaseks, ja ei olnud teada seegi, et ta endale uue nime oli võtnud. Võib-olla tuli säärane vaikimine tema tagasihoidlikust iseloomust, aga veel suuremaks põhjuseks näib olevat kurb lapsepõlv, mis jättis tasse kahtlemata väga sügava mulje, nii et tal võis olla soov seda unustada ja sellest mitte kõnelda.

Stanley sündis 10. juunil 1841 Denbigh's, Wales'i krahvkonnas Inglismaal. Ta isaks oli noor talumees John Rowlands ehk Rollant ja emaks vaene tüdruk Elizabeth Parry. Isa vanemad seisid kõvasti vastu poja soovile abielluda kehva tüdrukuga, seevastu jäi aga tüdruku isa Moses Parry heatahtlikuks oma tütre vastu ka siis, kui see sünnitas väljaspool abielu poja.

Kuni viienda eluaastani jäi noor John oma vanaisa juurde, kes teda väga armastas ja esimesena mõistis ta suuri andeid. „Väikeseks tulevikumeheks“ nimetas vana Parry oma tütrepoega ja tal oli õigus.

Need viis aastat, mis väike John veetis oma vanaisa juures, olid ainukesed õnnelikud ta lapsepõlves ja vanaisa Parry oli ainuke ta sugulastest, kellest talle oli jäänud hea mälestus. 1846 suri vanaisa rabandusse, ja nüüd tulid Johnile väga kurvad ajad. Moses Parry ei saanud jätta oma tütrele midagi järele. Viimane oli sunnitud astuma teenijatüdrukuku Rhyllis Denbigh' läheduses. Oma poja andis ta kostile kellegi Richard Price'i juurde, kes elas üsna Parry läheduses väikeses majakeses oma naise ja kahe lapsega. Ligi kaheks aastaks jäi poiss sinna, kolades ringi oma kaasealistega — peamiselt Denbigh'

lossi varemeis, mis asusid künkjal, kust oli ilus vaade ümbrusele.

Elu kehvade inimeste juures ei olnud kuigi hea, aga ta muutus varsti veel halvemaks. Ema hakkas pansioniraha korratult maksma, teised sugulased ei hoolinud poisist üldse mitte, ja ühel päeval ütles Richard Price Johnile, et nad lähivad külastama tädi Mary't. Pärast kaunis pikka rännakut jõudsid nad kivihoone juurde, millel oli raudvärav. John jäeti siia majja võõra mehe hoolde ja lohutati teda, et tädi Mary tuleb kohe. Price lahkus, jättes poisi kibedasti nutma. Veel nelikümmend viis aastat hiljem tundis ta mehe vastu, kes oli pettusega tõuganud ta raudvärava taha ja istutanud lapsehinge umbusalduse esimese seemne, niisugust vaenu, nagu oleks solvamine olnud üsna värske. Palju aastaid hiljem, kui Stanley tuli Ühendriikide laevastiku ohvitserina oma endist kodu külastama, püüdis ka Richard Price talle läheneda. Aga Stanley ei suutnud end sundida talle kätt pakkuma ja lausus talle ainult paar sõna.

Saint Asaph'i töömaja, kuhu Richard Price oli Johni paigutanud (1847), oli neid tüüpilisi asutisi, mida Charles Dickens nii hästi on valgustanud. Kasvandikud said küll üsna hea alghariduse, aga nende kohtlemine õpetaja poolt oli äärmiselt vali, sageli otse metsik. Õpetajaks oli siin endine söekaevandustöoline James Francis, kes oli saanud omajao haridust ja kes pärast seda, kui ta õnnetuse tõttu oli kaotanud käe, oli pandud õpetajaks. Ta suri hiljem hullumajas. Kohtlemise iseloomu, mis sai ses asutises osaks lastele, tunnistab küll kõige paremini Stanley väljendus kakskümmend aastat hiljem: „Mis on saanud Francisest? Ma kihutaksin meeeldi

veel nüüd talle kuuli pähe! Sel metsalisel oli viisiks siduda mind pingi külge ja lasta siis teisi lapsi mind peksta...“

Ema ei hoolinud väikesest õnnetust poisist, veel vähem tegi seda isa. Võib-olla viimase vanemad kahetsesid, et nad ei olnud lasknud teda abielluda Betsy Parry'ga. John Rowlands hakkas nimelt jooma, jäi logelema, langes järjest sügavamale ja löödi viimaks kõrtsikakluses surnuks.

„St. Asaph oli asutis“, ütleb Stanley oma eluloos, „kuhu paigutati vanad vaesed ja hoolekandeta lapsed, et hoida korralikku publikut nägemast suurimat viletsust, kuna peen kombus ei tunne paremat viisi vabanemiseks alaealistest ja abituist, kui on nende paigutamine säärase vanglamüüride taha. Selliste majade vanemad elanikud peavad alluma valjudele määrustele ja tegema kasutatud tööd, kuna lapsi karistatakse ja koheldakse niisugusel viisil, mis seisab vastuolus iga õigluse ja inimlikkusega. Vanemaile inimestele on see asutis pikaldase surma paigaks, noorematele aga piinakohaks.

Kumbki sugu on paigutatud teineteisest kõrgete müüridega eraldatud jaoskondadesse, kõik ukсед on lukus, riivis ja valve all... Hommikul kell kuus äratatakse nad kõik unest ja õhtul kell kaheksa suletakse nad jälle magamisruumidesse. Leib, puder, riis ja kartulid, kõik jaopärast kaalutud, on nende peamiseks toiduks. Laupäeviti peab igaüks laskma end puhtaks küürida ja pühapäeviti laskma endast üle käia kaks jutlust, mis iialgi ei käsitle tegelikke asju, ja õhtul siis kannatlikult põlvitama õhtupalveks, mis on niisama pikk nagu jutlus... Ükski kreeka heloot või must ori ei ole pidanud läbi

tegema sellist kasvatust nagu St. Asaph'i poisid kooliõpetaja James Francise raske rusika all. Alatiselt valmis löök käeseljaga näkku, uimastav „päkel“ sõrmekontidega kuklasse, tugevad kõrvahoobid kogu peopesaga mõlemaile põskedele, mis löid meie viis meelt täiesti segi, olid nii sagedad, et tuleb imestada, kuidas me üldse uuesti toibusime.“ Kuid James Francis ei piirdunud poiste karistamisega — sageli ilma mingi tõsise põhjusega, ainult oma halva tuju tõttu — rusikate varal, vaid võttis sageli abiks ka joonlaudu ja keppe. Vähemgi viga vastuses tasuti valusa joonlaua-löögiga. Kui kooliõpetaja leidis õpilaste kirjandeis veidi rohkem vigu, siis tagus ta süüdlast seni, kuni väsis.

Viimaks ei jõudnud väike John töömajas enam vastu pidada ja jooksis ära. Teda nägi tänaval juhtumisi ta ema vennanaine. „Mu mees ei tahtnud oma õest Betsy'st midagi teada, sest et see oli sünnitanud vallaslapse“, jutustab tähendatud naine. „Kust sa tuled, John, küsisin poisilt. Ta vastas kohmetult, et olevat töömajast ära joosnud. John oli ilus laps, sünge, vaikiva iseloomuga; see ei ole ime, arvestades halba ning südametut kohtlemist kõigi poolt, kellega poiss kokku puutus.“

Naine kutsus poisi sisse, andis talle süüa ja pani ta õhtul oma laste juurde magama. Kui mees, Johni onu, koju tuli, nõudis ta, et poiss tuleb hommikul kohe töömajja tagasi viia, mis sündiski. Enne seda kinkis onunaine talle *six-pence*'i. Stanley jutustas palju hiljem, et ta ei olevat tundnud end kunagi nii rikkana kui siis. Kogu Denbigh' ja St. Asaph'i oleks ta võinud osta!

Säärased pisiasjad jätavad lapsesse, kelle

elu on äärmiselt raske ja kurb, sügava mulje, mis ei unune iialgi.

Kaheksa pikka aastat viibis noor John töömajas. Toorele ning südametule kooliõpetajale näib poisi haruldane mõistus ja tahtejõud viimaks siiski mõju avaldavat. Ta läheb Johni ema venna, lihuniku juurde. Ta kõneleb seal poisi suurtest annetest ja ütleb, et sugulased peaksid siiski midagi tegema, et teda elus edasi aidata. Sugulased peavad siis nõu ja viimaks võtab ema õde, kellel on talu, ta enda juurde ja paneb lamburiks.

Kuid lamburiametiks on Johnil liiga palju haridust ja seepärast pannakse ta ema sugulase, kooliõpetaja Moses Oven'i juurde abiliseks. Kõneldakse, et enne seda käinud ta ka oma vanaisa — isaisa — juures, kuid see näidanud oma piibuga talle ust.

Ka kooliõpetaja-ametis ei olnud Johnil põrmugi õnne, kuigi aastaid hiljem mõned tema saksa ametivennad — avastajad — väidavad, et Stanley'l olnud ikka ja alati hiigelpalju õnne. Küll valmistus John öösiti hoolega, et seista oma ülesande kõrgusel, aga see asjaolu peamiselt — osalt ka kooliõpetaja ema kius — oligi põhjuseks, miks John pidi oma uue kutse varsti maha panema. Õpetaja leidis nimelt peagi, et abiline õpetab paremini kui tema ise ja pani ta seepärast igasuguseid majatöid tegema, jättes ta õppetööst üsna kõrvale. Ühtlasi ei andnud ta Johnile pennigi tasu, sest et sugulasele ei tarvitsevat palka maksta.

Nüüd muretses keegi teine tädi talle koha Liverpooli, aga siingi ei olnud midagi head. Ta töötas algul puhastaja ning jooksupoisina pudukaupluses, hommiku kella 7-st kuni õhtu kella 9-ni, ja sai 5 šillingit palka nädalas. Varsti läheb

ta tööle lihuniku juurde, kuid siin teeb talle keegi sell elu põrguks. Lisaks tuleb veel asjaolu, et ta elab tädi juures, kellel on mitu last. John ei saa poisiga, kellega ta koos magab, sugugi läbi ja nad kaklevad iga öö. Elu muutub järjest talumatumaks.

Viimaks pani John endale ühel hommikul parimad riided selga, ütles tädile „head päeva“ ja läks.

Teiste poistega vabal ajal sadamas hulkudes oli ta laevu väliselt tundma õppinud. Lihuniku-poisina laevadele liha kandes sai ta vahel laevu ka seestpoolt näha. Ja kui siis ühel päeval „Windermere'i“ kapten, kellele John arve on toonud, uhket kajutit imetlevalt poisilt küsib, kas see ei tahaks laevapoisina kaasa sõita, on vaene, palju-kannatanud poiss kohe nõus.

„Kui ma ei oleks tundnud end olevat nii täiesti meelegeitlikus seisukorras, oleksin ma kodumaa külge klammerdunud nagu merikarp kalju külge“, lausub ta hiljem.

Kuid nüüdki ei olnud noorel Johnil õnne, vaid ta oli sattunud vihma käest räästa alla. Kohtlemine laeval oli väga halb. Sai palju peksta ja vähe süüa. Nähtavasti taheti saavutada seda, mis oli sel ajal sageli viisiks: teha elu laevas nii vastikuks, et poiss jookseks esimeses sadamas minema, jättes palga välja võtmata. Nii juhtus ka seekord. Niipea kui laev jõudis New Orleansi, kadus John Rollant kohe maale (1859).

Algul läks tal kaunis halvasti. Ta müüs ajalehti ja tuletikke. Viimaks pööras ta kellegi härra poole palvega juhatada talle tööd. Viimane tundis kaasa julgele, meeldivale poisile ja soovitas teda tuttavale laevatarvete-kaupmehele. Nüüd viimaks, esimest korda pärast vanaisa

surma, sai poisile osaks inimlik kohtlemine. Andekasse ning energilisse poissi mõjus säärane kohtlemine väga ergutavalt, ja ta täitis suure hoolega oma kohuseid, püüdes ühtlasi lugemise teel täiendada haridust.

Ka Johni soovitaja, heasüdamlik, lastetu, kauris jõukas maakler Stanley ja ta noor naine tundsid poisi vastu huvi. John ise nimetab oma heategija naist esimeseks leediks, keda ta tundma olevat õppinud. Arvatavasti juhtis see naine teda endaharimise teele. Igatahes on tulevane avastaja siin tublisti täiendanud oma haridust raamatute lugemisega.

Kui maakler Stanley kord pikemale reisile läks, usaldas ta oma naise Johni kaitse alla, kuigi see oli alles peaaegu poisike. Varsti haigestus mrs. Stanley elukardetavalt, ja et olla väsinud teenijale abiks haige põetamisel, loobus John ilma pikema mõtlemiseta oma kohast. Kui proua Stanley suri, teenis John endale algul ülalpidamist mitmesuguse juhusliku tööga. Ta oli puusaagijaks, jooksupoisiks, haigetalitajaks ja astus lõpuks teenistusse söeaurikule, et sõita St. Louis'se, kus ta teadis viibivat mr. Stanley. Saabunud sinna, kuuleb ta oma pettumuseks, et Stanley olevat sõitnud New Orleansi tagasi.

Nüüd läheb ta tööle praamile, mis viib põlis- metsas langetatud palke piki jõge alla. Ta peab praamil vett kandma, kausse ja panne pesema, kartuleid koorima, putru keetma, tule järele vaatama ja vahel ka sõudma. Kuid edasi peab ta saama, New Orleansi, kuhu on sõitnud Stanley.

Varsti seejärel lapsendab Stanley John ROLLANTI, ja 18-aastane poiss saab nüüd nimeks Henry Morton Stanley.

Järgneb lühike, kuid vahest kõige ilusam ajajärk noore Stanley elus. Aasta kestel reisib ta oma kasuisaga maal ringi, misjuures andeka ning hea mäluga noormehe teadmused ja käsitused vanema, haritud mehe juhatusel suuresti täienevad.

1860 saadab vana Stanley oma kasupoja Arkansasesse oma sõprade juurde farmi, et ta tutvuks seal maa-eluga. Ta ise sõidab äriasjus Kuubasse, kus elab ta vend. Noor Stanley ei näinud iialgi enam oma kasuisa, sest viimane suri äkki 1861. Stanley sai sellest teada alles mitme aasta pärast, sest vahepeal süttis Ameerikas kodusõda, millest ka Stanley oli sunnitud osa võtma, kuigi vastu tahtmist.

Väärrib tähelepanu, et kasuisa ei olnud teinud Stanley't oma pärijaks. Mõned ta elulookirjutajad, näit. J. Wassermann, peavad põhjuseks vahekorra külmenemist kasuisa ja kasupoja vahel. Kuid niisuguseks oletuseks ei ole õieti mingeid andmeid ja tegemist näib siin olevat juhusega: vana Stanley surm tuli ootamatult.

Stanley'l ei olnud vähematki isu minna sõtta, kuigi ta oli haruldaselt ettevõtlik, energiline ja julge mees. Lõunariigis elamise tõttu tuli tal välja astuda nende vastu, kes nõudsid neegrite vabastamist. Suutmata vastu seista ümbruskonna kõlblale survele — et mitte saada argpüksi nimetust — astus ta lõunariikide sõjaväkke ja võttis osa kõigist tähtsamaist lahinguist kuulsa kindrali Johnstone'i juhatusel ja jõudis teenistuses allohvitseri-kraadini, kuni langes vangi Shiloh' juures (6. IV 1862).

Sõjavangide elutingimused olid sel ajal kohutavalt viletsad ja tuhanded neist surid mitmesugustesse tõbedesse. Sellest viletsusest pääse-

miseks astus Stanley põhjariikide suurtükiväkke, jäi aga varsti kõhutõppe ja vabastati 1862 invaliidina teenistusest. Mõne aja viibib ta nüüd maal, tehes veidi kosununa põllutööd, ja teenib ka lühemat aega ühel austripüügi-laeval.

Siis haarab teda korraga suur kojuigatsus, igatsus oma sugulaste järele, kes ei olnud temast kunagi midagi hoolinud, vaid olid teda kohelnud enamasti väga halvasti ja külmalt. Nähtavasti polnud ta veel vabanenud suurest tarvidusest armastuse järele, omaste järele, vaid uskus lapsemeelselt, et temagi jaoks on olemas inimesi, kes võiksid seista talle lähedal. Kuid pettumus oli suur. Tädid ja isegi ema, kes oli nüüd abielus, seletasid talle, et ta on vallaslapsena oma sugulastele häbiks ja et mida rutem ta sealt kaob, seda parem. Noore Stanley tundlikku iseloomu avaldas säärane vastuvõtt väga rasket muljet ja ta muutus tagasihoidlikuks, endassetõmbunud ja umbusklikuks inimeseks, missuguseks ta jäi kogu oma eluajaks.

Saabunud tagasi Ameerikasse, läks Stanley merele, teenides 1863 ja 1864 paljudel laevadel, mis sõitsid Lääne-India ja Hispaania, Itaalia vahet. Barcelona lähedal elas ta kord üle laevahuku, ujudes paljana randa. Oma päevikusse tegi ta selle sündmuse kohta ainult paarirealise märkme.

Sellest ajast pärit on Stanley päevikus huvitav sissekanne New Yorgist, mis iseloomustab teda ennast, kuid ka ümbrust: „Elan kohtunik Johnson'i juures. Meeletult joobnuna püüab ta oma naist kirvega maha lüüa, katsub kolm korda. Hoian teda kogu öö tagasi. Hommikul olen väga roidunud. Süütan saalis endale sigari.

Proua tuleb alla, sõimab mu läbi ja on kangesti vihane, et julgen tema majas suitsetada.“

1864 astub Stanley Ühendriikide mereväkke ja teenib mitmel laeval, peamiselt laevakirjutajana. Ta osutas ühe vaenlase laeva vallutamisel suurt vahvust, mistõttu ta ülendati mereväelipnikuks. Samal ajal saatis ta ka ühele lehele lahingukirjeldusi, asudes sel viisil esmakordselt reporterikutse teele, mis omandas ta edaspidises elus otse määrava tähenduse.

Sõja lõppedes lahkub Stanley mereväeteenistusest ja veedab mõne aja rahutut rändurielu, liikudes laialt ringi Ameerikas ja olles lühemat aega isegi ühe teatritrupi liikmeks. Viimaks sõidab ta koos kellegi Cook'iga purjekal Väike-Aasiasse, et võtta seal ette uurimisretk. Raha seks otstarbeks on ta nähtavasti kogunud kaastöö tegemisega ajalehtedele.

Stanley esimene uurimisretk lõpeb nurjumisega. Röövlid tungivad neile kallale, nad peksetakse läbi, riisutakse paljaks ja veetakse siis veel roimarina kohtu ette. Kuid Ühendriikide saatkonna energilise vaheleastumise tõttu pääsevad nad vabaks ja saavad oma raha tagasi, kuna röövlid leiavad teenitud karistuse. Stanley kirjeldas seda sündmust „Levant Herald'is“ nii hästi, et see äratas laialdast tähelepanu ja andis tunnistust tema suurist ajakirjaniku-võimeist.

Äpardus ise ei hirmutanud Stanley't põrmugi. Ta kuulus nende inimeste hulka, keda takistused ja raskused ergutavad veel suuremaile pingutustele.

Stanley pöörab tagasi Ameerikasse. Nüüd ei olnud tal raske saada „Missouri Democrat'i“ ja „New York Herald'i“ sõjakorrespondendiks ja

võtta osa kindral Hancock'i sõjakäigust indiaanlaste vastu (1867). Ajakirjandusliku tegevusega kogus ta endale kokkuhoidlikult elades kolm tuhat dollarit. Saanud kuulda inglaste sõjakäigust Abessiiniasse, sõitis ta „New York Herald“ väljaandja Bennett'i juurde, kes oli Stanley reporteritööga juba küllalt tuttav ja seda hindas. Kui Stanley soovitas ennast saata Abessiiniasse, kõhkles Bennett, sest ta arvas, et see asi ei huvita ameeriklasi küllaldaselt. Lõpuks tegi Bennett ettepaneku, et Stanley sõidab sinna omal kulul, ja kui ta kirjad on huvitavad ja toovad värskaid teateid, siis maksetakse talle head honorari ja ta saab püsiva korrespondendikoha.

Stanley haaras ettepanekust kohe kinni ja sõitis juba paari päeva pärast minema. Juba siin tuli nähtavale Stanley erakordne võime korraldada oma retki kiiresti, kuid siiski põhjalikult ja hästi, võime, mida tunnustavad isegi tema vastased, kellest tal ei olnud hiljem puudu. Nii-samuti näitas ta Abessiinia-sõjakäigu puhul 1868 oma haruldast tahtejõudu, ettevõtlikkust ja leidlikkust, kuid ühtlasi ka suurt ajakirjaniku-annet. Ta teated olid kiired ja täpsed, kirjeldused elavad ja kaasakiskuvad.

Aga kindla aluse oma tulevikule pani ta siin siiski ühe osava võtte abil. Pärast seda kui Inglise kindral Napier oli Abessiinia vägesid Magdala juures otsustavalt löönud ja keiser Theodor enda surmanud, tahtsid loomulikult kõik korrespondendid seda teadet kiiresti laiali saata. Stanley oli sõlminud Suessi telegraafiülemaga eraviisilise kokkuleppe telegrammide edasisaatmise kohta. Aga korrespondentidele oli keelatud lähendada kullereid, kõik telegrammid pidi saadama postikotis, milles olid ka ametlikud teated.

Punasel merel juhtus laeva-avarii, nii et neli päeva läks kaduma, peale selle pidi minema kaotsi veel viis päeva Suessi karanteenis. Tänu oma energiale ja osavusele õnnestus Stanley'l saata maale om sõbra telegraafiülema kätte pikk telegramm Magdala vallutamisest. Vaevalt oli see edasi saadetud, kui kaabel Aleksandria ja Malta vahel katkes, ja ühendus Inglismaaga oli mitmeks nädalaks lõppenud. Stanley telegramm „New York Heraldis“ oli ainus teade, mis informeeris maailma, ka Inglise valitsust, sündmusest Magdalas. See telegramm tekitas loomulikult üllatust ja kahtlemist, ja viimaks süüdistati „New York Heraldit“ valeteadete levitamises. Kuid siis selgus tõde ja tuli suur tunnustus. Stanley oli nüüd tuntuim korrespondent kogu maailmas. Ta oli taibanud, et kiirus on peasi, selle saavutamisele aga nõuab mitte ainult raha, vaid ka vastavat meest.

Stanley sai nüüd muidugi alatise korrespondendi koha ja reisis oma lehe ülesandel kõikjal, kus oli midagi sündimas. Nii viibis ta Kreetas, kirjeldades sealset mässu, sõitis vaatama valmivat Suessi kanalit, käis Ateenas, et kirjeldada kuninglikku ristimist ja külastas mõnd Vahe-mere saart ja sealset rannikulinna.

Seejärel sõidab Stanley Inglismaale ja saab seal oma lehelt käsu minna Hispaaniasse, kus on pääsenud lahti karlistide *) revolutsioon. Ta

---

*) Karlistid — Don Carlos' te pooldajad; poliitiline suund Hispaanias, mis ei tunnustanud kun. Ferdinand (Fernando) VII poolt 1830 muudetud uut troonijärgus-korda ja pooldas ta venna Don Carlos María José Isidoro de Borbon'i ja selle järglaste õigust Hispaania troonile.

jääb sinna kuueks kuuks ja õpib hispaania keele nii hästi ära, et võib pidada kõnesid ja kirjutada ajalehtedele artikleid. Niisama hõlpsasti õppis ta hiljem selgeks araabia keele ja kuni 18 neegrite keelemurret.

Ka Hispaanias töötab ta oma hariliku väsimatuse ja energiaga ja viibib peaaegu kõikjal, kus on midagi käimas, mitte sugugi hoolides isiklikust hädaohust. „Ma võin elada ainult raudteerongi-kiirusega“, ütleb ta, „kuid sellest hoolimata on mul tunne, et kogu maakera libiseb mul jalge alt ära.“

Kui rongid enam ei liigu, sest et tee on ära lõigatud või lõhutud, võtab ta hobuse ja ratsutab, kuni jõuab sihtkohale. Või ta muretseb laeva ja sõidab mereteed, kuhu vaja. Saragossas üürib ta rõdu, et tänavalahingut paremini jälgida ja kõigest oma lehele teatada. Ta ei tunnusta sõna „võimatu“. Energilisele ning leidlikule mehele on kõik võimalik, ka raskemas olukorras. Ei tohita ainult endausaldust kaotada — mida Stanley ka kunagi ei teinud. Ta ütles, et mõistab väga hästi Caesar'i sõnu meremeestele tormi ajal: „Ärge kartke, te sõidutate Caesarit ja tema õnnetähte.“ Ja tõepoolest, Stanley viis kõik läbi, mis ta ette võttis, raskeimadki ülesanded, olgugi harilikult suurte jõupingutuste ja paljude ohvritega. Tema elujuhiseks oli tõesti *per aspera ad astra* — üle raskete takistuste jõuda hiilgavate saavutusteni.

Livingstone'i otsimas.

Hispaanias sai Stanley korruga Bennett nooremalt telegrammi, millega ta kutsuti Pariisi. Veel samal päeval asus ta teele ja oli järgmise päeva õhtul Pariisis. Hoolimata hilisest ajast läks ta kohe hotelli, kus elas Bennett.

Viimane oli läinud juba voodisse. „Kes te olete?“ küsis ta sisseastuvalt Stanley'lt. — „Stanley.“ — „Nii, võtke istet. Mul on teile tähtis ülesanne. Mis te arvate, kus on Livingstone?“ — „Ma ei tea.“ — „Kas usute, et ta on elus?“ — „Võib-olla on, võib-olla ka mitte.“ — „Mina usun, et ta elab ja tahan teid saata teda otsima.“ — „Teie arvate tõsiselt, et pean minema Kesk-Aafrikasse otsima üht ainust meest?“ — „Seda ma arvan. Ta on kadunud. Võib-olla on see vana mees hädas. Võtke küllaldaselt aineid kaasa, et teda vajaduse korral aidata. Muidugi tegelge, nagu peate õigeks. Võtke tuhat naela, kui see on otsas, jälle tuhat naela ja nii edasi, kuid leidke Livingstone!“ —

„Siis ei ole mul enam midagi öelda. Kas arvate, et pean sõitma kohe Aafrikasse?“ — „Ei, sõitke enne Suessi kanali õnnistamisele, sõitke sealt piki Niilust üles, kirjutage kõigest, mis võiks huvitada ameerika turiste. Sealt minge Palestiinasse, kus Londoni Arheoloogia Selts kavatseb maa-aluste varemete abil rekonstrueerida Jeruusalema kava. Külastage siis Konstantinopoli ja teatage sekeldustest sultani ja kediivi *) vahel. Siis sõitke Krimmi, meid huvi-

---

*) K e d i i v — Egiptuse asekuningas.

tavad sealsed lahinguväljad, ja sealt edasi Kaukaasia kaudu Kaspia mere äärde. Venelased valmistavad pealetungi Hiinale. Sealt võite minna Pärsiasse ja Indiasse ja kirjutada meile Persepolisest. Bagdad ei ole sealt kaugel ja meid huvitab Eufrati-tee. Ja seejärel võite hakata otsima Livingstone'i. Võib-olla on ta seni juba välja ilmunud ja siis ei ole teil tarvis näha vaeva ega teha kulusid. Kui aga temast ei ole ka siis veel midagi kuulda, minge ja otsige. On ta elus, tooge temast ja ta tööst teateid; on ta aga surnud, tooge tõendused ta surma kohta. See on kõik. Head ööd ja Jumal aidaku teid!"

See lühike ning selge kava oli nii laialdane, et pani arvatavasti isegi Stanley hetkeks imestama. Kuid siis haaras ta sellest kogu oma nooruse jõu ja värskusega kinni ja asus seda teostama. Oktoobri keskel 1869 sõitis ta Pariisist välja, täitis kõik Bennett'i kava nõuded ja jõudis jaanuaris 1871 Sansibari, mis oli kõigi Ida-Aafrika-retkede lähtekohaks. Livingstone'ist ei olnud ikka veel midagi kuulda.

Arst-misjonär David Livingstone, kel on suured teened Sise-Aafrika uurimisel, oli 1866. aasta algul läinud kolmat korda sisemaale, et avastada Niiluse allikad, mille kohta ei olnud ikka veel jõutud täielikule selgusele. See küsimus näis huvitavat Livingstone'i äärmiselt, nii et ta ei ole hoolinud suurimaistki raskustest ega oma tervisest, mis oli muutunud juba üsna viletsaks. Küll teevad mõned avastajate elulugude kirjutajad muidki oletusi Livingstone'i kadumise kohta Aafrika südamesse, kuid neil oletustel ei näi olevat küllaldast põhja.

Aeg möödus ja 1869 ei olnud Livingstone'ist ikka veel midagi kuulda. Kord tuli küll teateid,

et ta on surnud, kuid lähemal uurimisel selgus, et need teated ei vastanud tõeale, vaid et Livingstone'i endine teener, kes neid levitas, lihtsalt luiskas, et õigustada oma ärajooksmist.

Kogu Inglismaa tundis suurt huvi jäljetult kadunud maadeuuri ja vastu, kuid ometi ei tahtnud see huvi võtta tegelikku väljendust. Kui parlament tagasi lükkas krediidiandmise Livingstone'i otsimiseks kavatsatud ekspeditsiooni jaoks, siis tõusis seltskonnas pahameele torm, ja viimaks määras Kuninglik Geograafia Selts pärast rohkeid koosolekuid Livingstone'i otsimiseks mõni tuhat naela. Vahepeal oli aga ettevõtlik Gordon Bennett asja vaikselt käima pannud ja oma parimale korrespondendile ülesandeks teinud Livingstone üles otsida. Inglise ametlik ekspeditsioon saabus alles siis Ida-Aafrika randa, kui Stanley oli juba randa tagasi jõudnud.

Araablase kaubandus oli juba pikemat aega Ida-Aafrika rannamaade keskmises osas pinda valmistanud ka teaduslike uuringute korraldamiseks. Sansibari sultani ja eurooplaste vahel valitsesid head suhted, mis tunduvalt kergendasid avastusretkede ettevõtmist Kesk-Aafrika sisemaale. Eurooplased ei võistelnud siis veel Aafrika selles osas arablastega kaubanduse alal. Et eurooplased olid Aafrika toodete peastjaks, siis seisis araabia kaupmeeste huvides hea vahekorra säilitamine eurooplastega. Õige veidi tumestas seda vahekorda küll inglase energiline väljaastumine orjakauplemise vastu, mis aga ei suutnud veel seda majanduslikku tegevust palju kitsendada.

Eurooplasest-avastajaile oli Sansibar veel ses suhtes otstarbekohaseks lähtumispaigaks, et

siin võis saada võrdlemisi rahuldavaid kandjaid, sest islam ei lasknud inimesi alkoholi tõttu rikkuda, nagu oli lugu Lääne-Aafrikas.

Muidugi tuli retke korraldamisel arvestada ka kohalikest, kõigepealt majanduslikest oludest, aga ka inimeste iseloomust sõltuvaid raskusi.

Aafrika sisemaal valitses ajal, millal Stanley oma retki tegi, täielikult vahetuskaubandus. Vajalikke toiduaineid võis saada ainult mitmekesiste vahetuskaupade vastu, mida tuli seejärel rohkem hulgale kaasa võtta. Mis puutub inimeste iseloomu, siis ei ole värvilistel, kaasa arvatud araablased, üldiselt säärast energiat ega vaimset vastupidavust, mis on omane valgeile, eeskätt põhjapoolseile rahvastele. Nad langevad raskuste tõttu kergemini ükskõiksusse või ahasusse, mis ei jäta sageli avaldamata nõrgendavat mõju ka kehalisele vastupidavusele. Et pärismaalastel puudub niisugustel retkedel vastav huvi tõukejõuna, mis ajab eurooplasest-avastajat väsimatult edasi ja annab talle kõlblat jõudu, siis tunduvad neile sedalaadi mitte-ärilised retked mõttetuna ja halvavad nende juba muidugi mitte eriti suurt teohimu. Ainult selline raudne ning kõikumatu tahe, nagu oli omane Stanley'le, võis viia neid inimesi edasi läbi suurimate raskuste ja kannatuste. Kuid ei olnud puudu neist, kes varisesid kokku või jooksid laiali.

Ida-Aafrika seisis sel ajal, kui Stanley läks Livingstone'i otsima, kaunis tugevasti Sansibari araablase mõju all. Nende kaubanduslikud suhted ulatusid mitte ainult Ida-Aafrika rannikule, vaid ka kaugemale, Tanganjika järve ja Kongo ülemjooksu alale ja isegi Viktooria järve ümbrusse. Araabia kaupmeestelt püüdis siis Stan-

ley saada teateid Livingstone'i kohta. Mil määral see tal õnnestus, pole päris kindel, võib ainult arvata, et ta kindlasti midagi kuulis kadunud misjonärist. Ta teeb järelepärimisi väga ettevaatlikult, sest ta ei taha, et ta ettevõttest saadaks enneaegu teada. Ainult Ühendriikide konsuli Sansibaris pühendab ta viimaks oma saladusse.

Haruldase energiaga asub Stanley oma retke ettevalmistusele. Varustuse asjus ei ole tal mingeid juhatusi eurooplastelt, kes enne neis maades on rännanud. Siiski aitab teda selle ülesande juures keegi araablane, ja ta ostab vahetuskaubaks vajalikke valgeid, siniseid ja kirjusid riideid, pärle, vasktraati ja muud, niisamuti ka püsse ja laskemoona oma meeskonnale, siis telke, keedunõusid jne. ja eesleid veoks.

Juba 28 päeva pärast oli Stanley jõudnud oma ettevalmistustega Sansibaris niikaugemale, et ta üüritud araabia purjekatega võis viia kogu oma ekspeditsiooni Aafrika mandri randa Bagamojosse, kust pidi algama teekond sisemaale. Ei saa jätta märkimata, et ettevalmistus oli teostunud väga kiiresti, eriti kui silmas pidada, et Stanley ei tundnud põrmugi sealseid olusid. Bagamojos üüris Stanley maja, et ekspeditsiooni lõplikult korraldada. Siin alles pidi ta palkama suurema osa kandjaid, mis oli väga raske ja tülikas asi, kui arvestada araablaste ja neegrite iseloomu.

Ta ruttab teeasumisega, sest teda on hoiatatud vihma-aja, *masika* eest. Kui vihm hakkaks sadama juba ekspeditsiooni Bagamojos viibides, siis ei saaks ta enam ühtki inimest liikuma. *Masika* muudab maa 40-ks päevaks mudasooks ja õhu tihedaks veelooriks.

Stanley jagas oma ekspeditsiooni, milles oli üldse 192 inimest — nende hulgas kaks inglise meremeest, tüürimehed William Lawrence Farquahr ja John William Shaw — viide rännakolonni. Säärane edasiliikumisviis oli otstarbekohane ses mõttes, et ründe korral pärismaalaste poolt ei oleks sattunud kogu meeskond hädaohu.

Püssipaugutamise, laulu ja hõisete saatel asus märtsis 1871 teele viimane rännakolonni, mida juhatas Stanley ise. Igauks, kes tundis seeaegseid rändamisolusid Aafrikas, mõistis väga hästi Stanley't, kui see hüüdis: „Viimaks ometi teel, Jumalale tänu!“ Retkkonna ettevalmistused Aafrikas on äärmiselt vaevalised, tülikad ja pahandavad.

Esimestel päevadel mindi kiiresti edasi ja meeoleolu oli üldiselt väga hea. Maastik oli suurepärane. Meeste pikad read liikusid kitsastel teeradadel inimkõrge rohu vahel või lehtpuumetsas. Pärismaalaste põldudel kasvas pikka maisi ja maniokkpõõsaid. Stanley ja ta mehed õppisid peagi valmistama maniokijuurtest midagi leivataolist. Seejuures oli väga tähtis enne kõrvaldada neist taimedest piimvalge mürgine mahl.

Teel nähti mitmekesiseid puid, põõsaid ja taimi — akaatsiaid, madalaid palme, eebenipuid jm. ja igal sammul tõusis lendu üleshirnutatud metstuvisid, faasaneid, vutte, iibiseid, rabakanu jne. Jõgedes ja järvedes lebas jõehobusid ja ujus kõiksuguseid veelinde — üllatavat ja huvitavat oli igal sammul.

Kuid peagi hakkasid tulema raskused. Tarvis on läbida vastikult haisvaid rabasid ja kõikuvaid puutüvesid mööda ületada ojasid, väänkasvud sulevad sageli tee. Kõrges rohus on varjul

mudaloigud. Madalikus hingab ürglaas välja miasme, stepis jälle kõrvetab päike halastamatult ja paistetakse ka ringiluuravaile pärismaalas-salkadele kergemini silma.

Metsapimedus hirmutab. Ta mõjub masendavalt meeolusse ja halvab teovõimet. Eriti raskesti kannatavad hingeliselt metsarännakust sansibarlased, ja Stanley peab võtma kogu oma jõu kokku, et hoida neid jalul. Siiski põgeneb mõni meeskonnast, et minna tagasi Bagamojosse.

Riided rebenevad, nägu ja käed kattuvad nahahaavadega. *Acacia horrida* oksad lõikavad sügavaid haavu. Mingi aaloe okkad puurivad end valusalt lihha. Mingi kõrvetav taim lööb igal sammul vastu nägu ja tekitab põletavaid paiseid. Puhkuse ajal telgis laulab lakkamatult kärbeste trio: sopraan, alt ja bass. Peaaegu talumatu!

Ja siis palavik. Juba esimestel päevadel tutvus Stanley aafrika palavikuga. Kolmeteistkümne kuu kestel oli tal kakskümmend kolm palaviku-atakki. Vahel lamas ta päevade kaupa liikumatult oma võrkkiiges. Sellest ajast saadik oli malaaria umbes kahekümne viie aasta jooksul ta kaaslaseks, millest ta kunagi täiesti ei vabaneud. Tänu oma tugevale organismile ei jäänud küll Stanley sel retkel ega kunagi hiljem palavikule täiesti alla, kuigi ta seisukord vahel näis olevat päris lootusetu. Aga mõlemad ta eurooplasest-kaaslased Farquahr ja Shaw kui ka paljud kandjad langesid palavikule ohvriks.

Vihma-aeg lähenes ja vahetevahel üllatas karavani vihmavalang. Mõlemad hobused said otsa. Kuid Stanley'l ei olnud aega puhata. Edasi läks teekond päevast päeva. Teel kohtasid nad orjakaravane, keda araablased ajasid ranna suu-

Läbi soo.

nas. Kurnatult ja väsinult liikusid siin neegrid ahelate kõliseses jalgade ümber vaevaliselt edasi. Livingstone oli Euroopat selle jõleda kaubandusega juba küllalt tutvustanud, kuid see jätkus sellest hoolimata üsna õitsvalt. Ta oli võtnud laia ulatuse: ikka ja jälle laastati kuski araablastest-orjakaupmeeste ja nende käsilaste poolt terved maa-alad. Rünnares külasid löödi vastuhakkajad maha, aheldati tugevamad ja viidi nad loomana orjaturgudele. Tuhandeid ja tuhandeid hukkus selles kiskjalikus rööväritsemises. Orjakaubandus oli mustadele õudseks, hävitavaks nuhtluseks, kus organiseeritud ning relvastatud jõuk terroriseeris veriselt vähe-arenenud rahvast ja täitis laiade maa-alade rahuliku elu hävitamise teel ahnitsevalt oma kukruid.

Viimaks, 90-päevase rännaku järel jõudis Stanley Taborasse, mis oli araablaste kaubanduskeskuseks. Sarvehälte, trummipõrinate ja püssipaukude saatel, lehviva lipuga sammus Stanley Taborasse, kus teda vastu võtsid tähtsaimad araablased ja vahtiv rahvahulk. Siin puhkas Stanley veidi aega, hankis uut toidumoonu ja võttis ka osa araablaste sõjast pealik Mirambo vastu, kes asus Taborast loode pool. See pealik oli umbes viieteistkümne aasta jooksul suureks koormaks ja tülikaks araablastele Tabora ja Tanganjika järve vahel ja talle langesid ohvriks isegi mõned eurooplased.

Mirambo — „must Bonaparte“, nagu teda nimetas Stanley — oli teinud araablaste juures kandjana teenides mitu reisi rannikule. Ta oli oma tasu eest ostnud riidet ja muud vahetuskaupa ja hakanud siis ostma elevandiluud, kuni viimaks oli siirdunud ka orjakauplemisele. Lõpuks oli ta ehitanud kindlustatud küla ja haka-

nud ümberkaudseid maid oma mõjule alistama. Kes ei tahtnud maksta talle makse, seda ründas ta ilma pikema jututa. Sel viisil oli ta oma võimusesse saanud kaunis laialdased maa-alad ja sattunud kokkupõrkeisse araablastega. Peale selle vihkas Mirambo araablasi kõigest hingest, sest et need olid kunagi, kui ta teenis kandjana, teda halvasti kohelnud. Nüüd tegi ta araablastele kurja, kus ta vähegi sai. Viimaks katkes araablaste kannatus ja nad astusid Miramboga avalikku võitlusse. Stanley tahtis pääseda kiiresti edasi Tanganjika järve äärde, kus mõningail rannikult ja pärast ka araabia kaupmeestelt saadud andmeil võis viibida Livingstone. Et Mirambo seisis teel ees, siis ühines Stanley araablastega, ja umbes 2500-mehelise sõjaväega rünnati Mirambo kindlustatud küla Simbisot. Lühikese, kuid ägeda võitluse järel langes küla araablaste kätte ja ta riisuti paljaks.

Mirambo ise ei olnud Simbisos, vaid ühes teises paigas, Viljankurus. Võrdlemisi kergest võidust liiga julgeks muutunud, ei arvanud araablased tarvilikuks minna oma vastast ühisel jõul otsima, vaid jagunesid ümberkaudu laiali rüüstama. Viljankuru vastu saadeti ainult umbes 500 meest Said ben Said'i juhatusel. Araablased vallutasid peagi Viljankuru ja said rikkaliku sõjasaagi. Kuid Mirambo oli palju osavam ja kavalam, kui araablased arvasid. Ta varitses araablasi pikas rohus, tungis nendele kallale, hävitas peaaegu kõik vastased ja võttis sõjasaagi tagasi. Ainult õige vähesed pääsesid põgenema ja läbi metsade Simbisosse. Kogu küla oli täis naiste ahastust ja nuttu ja haavatute oigeid. Ka mõned Stanley mehed olid saanud surma neis võitlustes.

Stanley'le on hiljem mitmelt poolt tehtud raskeid etteheiteid, et ta on olnud oma retkil äärmiselt hoolimatu ja julm pärismaalaste vastu ja lasknud neid ilma pikema jututa maha tappa, kuigi selleks ei olnud tungivat vajadust.

Kui kaugele sellistes süüdistustes mindi, näitab kujukalt järgmine lugu. Kord, kaua pärast seda, kui Stanley oli oma uurimisretked lõpetanud, viibis ta naine kellegi oma sõbratari juures teeõhtul. Jutelnud tüki aega, pani majaperenaine oma käe ujedalt Stanley naise käsi-varrele ja ütles: „Ära pane mulle pahaks küsimust, mis mind vaevab. Võib-olla oli see vajalik, ma ei tunne ju neid olusid, aga miks andis su mees käsu visata üks väike must beebi Kongosse?“

Perenaisel olid sealjuures pisarad silmas. Leedi Stanley oli algul vihaselt üllatunud, kuid hakkas siis naerma: „Usud sa seda tõesti, võisid sa säärast rumalust uskuda?“

Kui leedi Stanley oma mehele lugu jutustas, naeratas see ainult ja lausus: „Mõistad sa nüüd, miks ma olen nii vaikne?“ Ja siis jutustas ta, kuidas lugu oli tõepoolest olnud.

Nagu sageli, oli Stanley sattunud kord oma meestega mahajäetud külla. Kiirel põgenemisel olid elanikud ühe imiku tänavale jätnud ja laps toodi Stanley juurde. „Noh, poisid, mis me selle loomakesega siis teeme?“ küsis Stanley naljatades. „Viskame Kongosse“, vastas üks meestest niisamuti naljatades, ja kõik hüüdsid kooris: „Jah, viskame Kongosse!“ Stanley laskis tule süüdata, sest lapsel oli külm, valmistas tule juurde mudast midagi kätikitaolist, et laps ei veereks tulle, vooderdas selle puuvilliide,

kattuniga, ja peagi magas väike must laps üsna rahulikult. Kindlasti leidsid ta varsti pärismaalased, kes tulid harilikult kohe pärast võõraste lahkumist külla tagasi. Sellest loost juhtusid nähtavasti Stanley mehed mingil viisil jutustama, ja et tal oli rohkesti vaenlasi ja kadestajaid, vahest rohkem kui ühelgi teisel avastajal, siis luuletati peagi lugu Stanley metsikust käitumisest neegrilapsega.

Küll oli Stanley alati äärmiselt energiline ja teovalmis, aga mis ka ta vastased temast ses suhtes ütleksid, ta püüdis alati viimase võimaluseni vältida kokkupõrkeid pärismaalastega ja saada nendega läbi sõbralikult ja rahu. Ta kuulus meeste hulka, kes käivad põhimõtte järgi, et „ettevaatus on julguse parem osa“, nagu ütleb sakslasest-avastusreisija Paul Reichard, kes suhtub Stanley'sse üldiselt — peamiselt poliitilistel põhjustel — õige vaenlikult. „Kus ta iganes loodab saavutada sihti rahuliste kokkulepete varal aafriklastega“, kinnitab Reichard, „seal püüab ta viimase võimaluseni vältida võitlust. Ei näe ta aga vähematki võimalust rahuliseks kokkuleppeks pärismaalastega, siis annab ta hoolimatult pihta ja on mehe eest väljas.“

Aga kahjuks ei olnud Euroopas, osalt ka Ameerikas, puudu „õrnahingelistest“ inimestest, mitte üksnes naistest, vaid ka meestest, kes ei tahtnud mõista, et Stanley'l seisis tema Aafrika-retkedel järjest ees dilemma, kas lasta end mustade poolt maha lüüa ja ära süüa, või mustadele hoolimatult kallale tungida ja tee puhastada. Need etteheitjad mürgistasid palju juba muidugi elus rohkesti kannatanud Stanley hinge oma kõnedega suure avastaja metsikusest pärismaalaste vastu.

Jäädes ustavaks oma põhimõttele püüda pärismaalastega rahus läbi saada, otsustas Stanley kokkupõrgete vältimiseks Miramboga pöörata lõunasse ja tehes suure ringi ümber Mirambo maa-ala käänata uuesti põhja poole, et jõuda Udžidžisse Tanganjika järve ääres, kus võis viibida Livingstone. Araablased püüdsid küll seda kava ära laita, võib-olla seepärast, et Stanley juuresolek andis neile rohkem julgeolekutunnet. Aga Stanley oli muidugi juba umbes kolm kuud viitnud nende juures ja seepärast ruttas ta kiiresti edasi. Kuid nüüdki kuhjusid talle mitmekesised raskused teele, niihästi looduse kui ka inimeste poolt.

Loodusega oli Stanley ajal üldse igal Aafrika-reisijal palju võitlemist. Muidugi oli läbi-pääs kohati parem ning hõlpsam ja maa toiduainete suhtes rikkam.

Sageli tuli aga läbi elada suuri kannatusi.

Kõikjal, kuhu jalg iganes astub, kubiseb putukaist. Okstel ripuvad kollapeaste vapsikute pesad ja need loomad pistavad valusasti nagu skorpionid. Sitikad, suured nagu hiired, ronivad kõikjal ringi. Kõrvahargid, kirbud, rohutirtsud kihisevad loendamatus rohkuses. Termiidid hävitavad vaibad, kohvrid, riided, sageli kukutakse kuni kaelani mudaaukudesse. Inimesed langevad väsimusest maha ja öösiti istuvad nad värisedes tule ümber ega julge magada, lõvide möirgamine teeb nad hirmust poolhul-luks. Ühte rabasse on hiljuti kadunud terve araabia karavan, kolmkümmend viis meest ühes juhiga.

Ugalla jõe ümbruses jõuti imeilusasse loomarikkasse piirkonda, mida Stanley ei jõua küllalt kiita. Kuid ei saanud tuua talle seesmist

kosutust isegi see suurepärane maastik. Siin satub ta vastuollu oma meestega, kes ei taha nii ruttu lahkuda jahiloomade-rikkast ümbrusest ja kes on juba nurisenud liiga pikkade päevarännakute ja liiga kiire edasiliikumise üle. Stanley on nüüd ainuke valge mees värviliste hulgas, sest Farquahr on surnud Mpuapuas, kuhu ta oli jäänud ekspeditsiooni ühe osa meestega, ja Shaw' oli Stanley saatnud ta haiguse tõttu varsti pärast sõda Mirambo vastu tagasi randa, kuhu ta aga ei jõudnud elusalt.

Rahulolematus meeskonnas läks viimaks avaliku mässuni, nii et paar meest tahtis Stanley't isegi salaja maha lasta. Kuid Stanley avastas kurja kavatsuse ja tänu oma külmaverelisusele ja julgusele õnnestus tal rahulolematust summutada. Ta leidis kurja nõu pidajad põõsa tagant, sihtis neile püssiga ja ähvardas nad viibimata maha lasta, kui nad ei pööra meeskonna juurde tagasi.

Niihästi sel retkel kui ka järgmistel juhtus kaunis sageli, et meeskond hakkas nurisema ja streikima. Säärastel juhtudel astus Stanley alati väga kindlalt välja. Harilikult käskis ta siis kaasasolevaid vangvana sõdureid laadida püssid ja lasta maha igaüks, kes ei kuule sõna, haaras siis ise piitsa, astus esimese kandja juurde, kes trotsivalt seisis oma kandami juures, ja tähendas käskivalt, et mees võtaks oma kandami ja läheks kohe edasi. Säärane jõuline ülesastumine andis alati häid tulemusi.

Teatavasti süüdistati Stanley't hiljem väga palju selles, nagu oleks ta pärismaalasi mitte ainult valjult, vaid isegi metsikult ja toorelt kohelnud. Kuid neil süüdistustel ei näi olevat küllalt põhja. Nii ütleb misjonär Mackay Stan-

ley kohta: „Ta on raudse tahtejõu ja terve otsustamisvõimega mees ja osutab pärismaalaste suhtes suurt kannatlikkust. Iialgi ei luba ta oma saatjaid rõhuda või solvata pärismaalasi. Kui ta pidi vahel tarvitama vägivalda endale tee läbimurdmiseks, siis ma olen kindel, et ta haaras relvad ainult siis, kui kõik muud vahendid enam ei aidanud.“

Stanley seisukorra paremaks mõistmiseks on huvitav jälgida, kuidas iseloomustab neegreid Rootsi prints Wilhelm. Oma eespool tähendatud raamatus kirjutab ta:

„Lõdvenda neegril ohjad, osuta talle sõbralikkust, kohtle teda endasugusena — kohe läheb ta häbematuks, jultunuks ja ülbeks. Ainuke asi, mille jaoks neil looduslastel on arusaamist, on vali, aga õiglane kõva-käsi. Nad kehitavad õlgu eurooplase üle, kes püüab neid meelitada järeleandlikkusega, vaatavad aga lugupidamisega käskivale, tugevale käele, mis neid juhib ja isegi *kiboko*'ga (jõehobunahast piitsaga) tööle sunnib. Seda nad mõistavad ja sellele nad alistuvad, sest nende olemuses peitub nõue juhitud olla, mitte aga ise juhtida. Kuid vältimatuks tingimuseks seejuures on, et võimu tarvitataks humaanselt ning õiglaselt.“

Kui vähe neegreil on algatusvõimet ja kui vähe neid saab arvestada, jutustab muuseas iseloomulikult Hans Reck oma raamatus „Oldoway, die Schlucht des Urmenschen“:

„Juba kaua enne oma inimesi saabusin ma ühes kaasasolevate boy'dega kokkulepitud ööbimiskohta. Otsisime küll terve tunni asjatult vett, enne kui esimesed mehed jõudsid pärale.

„Kust leiame küll siin vett?“ küsisin ma murelikult. „Teil on kindlasti kõva janu?“

„Ei, härra“, irvitasid kandjad.

„Kas te siis leidsite vett?“

„Teel leidsime, ja me kõik jõime.“

„Kas te keetmiseks kaasa ei toonudki?“

„Ei, härra!“

„Miks mitte?“

„Meil ei olnud selleks käsku.““

Viis päeva kannatas Stanley karavan kibedat nälga, sest nad sattusid elaniketa maa-alale ja toiduaineid oli neil sedapuhku vähe kaasas. Oli muidki raskusi, eeskätt nn. *honga*. *Honga* oli maks läbipääsu eest. Kogenud araablased olid Stanley't õpetanud, et vägivallaga ei ole ses suhtes palju teha. Tarvis on sobitada kokkulepe. Maad valitses hulk pealikuid, kellest igaüks tahtis võtta oma „mati“. Ja sageli oli see õige suur.

Kui pealikud saadavad oma käskjalad *honga*'t nõudma, siis tekib leeris kole möll ja kära. Sõimatakse, ähvardatakse ja karjutakse. Kui aga jääb vaikseks, siis alles on muutunud seisukord tõsiseks. Nüüd astub Stanley ise telgist välja, kus ta seni hirmsast kisast hoolimata on rahulikult oma päeviku kallal töötanud. On nimelt ilmunud pealik ise, ja Stanley ruttab tema endaga asja korraldama.

Kõik see oli muidugi algul Stanley'le võõras, kuid ta harjus vähehaaval ja omandas kogemusi. Niisamuti hakkas ta vähehaaval mõistma, et viha ei aita siin midagi, vaid seeläbi tehakse end tuhandete juuresviibivate mustade silmis ainult naeruväärseks. Peaasi on rahu ja külm veri, see mõjub mustadesse alati nagu nõiarohi.

Viimaks, 3. novembril 1871 kuulis Stanley ühelt vastutulevalt karavanilt, et hiljuti olevat tulnud sisemaalt, Manjemast Udžidžisse Tanganjika järve äärde keegi valge mees.

„Hurraa! See on Livingstone! See peab olema Livingstone! See ei või olla keegi muu! Kuid — ehk on see siiski keegi teine — keegi, kes tuleb läänerrannikult — vahest Barker? Ei, Barkeril ei ole valgeid juukseid. Nüüd aga peame ruttama, sest muidu kuuleb ta minu lähenemisest ja jookseb minema. Ma olen lihtsalt lapselik rõõmust“ — kirjutab Stanley.

Livingstone oli nimelt äärmiselt tagasihoidlik, viimasel ajal isegi uje, nii et Stanley võis küll karta, et vahest ta ei tahagi kedagi eurooplast kohata, vaid kuuldes mõne valge mehe tulekust hoidub eemale.

10. novembril jõudis Stanley Udžidžisse, olnud teel Bagamojost rannikul kuni sinna tervelt 236 päeva.

Tanganjika jättis talle, nagu igauhele, kes seda järve esimest korda näeb, väga sügava mulje. „Ma olen nii õnnelik, et ma usun, ma olen täiesti halvatud ja täiesti pime“, ütleb ta.

Järve ilu ja suurepärasus, ta imekaunis tumesinine vesi, ta vägev voogamine, vaheldusrikas ümbrus ja rikkalik loomastik ta rannal ei saa jätta kedagi võimsalt haaramata. Muljet süvendab veel vastandlikkus seni-läbitud maastikuga, mis on üldiselt veekehv.

Hariliku kära ja kisa saatel sammub karavan Udžidžisse. Kogu küla on jalul ja Stanley't ümbritseb käratsev rahvahulk, vahtides suure uudishimuga siin nägemata Ameerika Ühendriikide lippu ja külvates Stanley üle küsimustega. Seal tungib kõrgekasvuline pikas valges kitlis neeger žestikuleerides teiste hulgast esile ja ütleb inglise keeles, et ta olevat Livingstone'i teener. Nüüd ei jää Stanley'le enam vähematki

kahtlust, et ta on oma sihi saavutanud ja Livingstone'i leidnud.

Trummipõrina ja sarvehäälte saatel, lehviva lipuga liigub karavan edasi turuplatsile, kus seisab üksik mees ja vahib tulijaid, varjates kätega silmi.

Viimaks näeb Stanley kuulsat Aafrika-uurijat, kelle pärast ta on ette võtnud pika ning raske teekonna. Ta kirjeldab esimest kohtamist Livingstone'iga järgmiselt:

„Talle pikkamisi lähenedes märkasin, et ta oli kahvatu ja paistis kurnatuna. Tal olid hallid vurrud ja põskhabe ja ta kandis sinakat mütsi pleekinud kuldpaelaga punasel põhjal, punaste varrukatega vammust ja halle kotiriidest pükse. Meeleldi oleksin joosnud ta juurde, kuid olin selleks rahvahulga juuresolekul liiga arg; tahtsin sülelda teda, kuid ei teadnud, kuidas ta suhtuks sellesse. Seepärast tegin, mis moraalne argus ja valeuhkus mulle parimana soovitasid — ma astusin ta juurde ja küsisin mütsi maha võttes: „Mr. Livingstone, arvan ma?“ — „Jah!“ vastas ta sõbraliku naeratusega, mütsi pisut kergitades. Ma panin mütsi uuesti pähe, tema tegi niisamuti ja me surusime teineteise kätt. Siis ütlesin ma valjusti: „Ma tänan Jumalat, doktor, et ma teid siin kohtasin.“ — „Rõõmustan, et võin teid siin tervitada“, oli vastus.“

On tähendatud, et ainult anglosaksid on suutelised — ja see vastab nende iseloomule — sellisel viisil käituma, nagu tegid Stanley ja Livingstone oma esimesel kohtamisel, väga erakordseis oludes. Kuid ka siin ei pääsenud Stanley hiljem näägutustest. Seletati, et ta näidanud end meelega nii jäigana, et kelkida oma külmaverelisusega, mida ei suuda kõigutada

ükski seisukord. Säärane külmus ja jäikus sundinud ka Livingstone'i niisamasugusele käitumisele.

Teiselt poolt ei puudu ka need, kes püüavad siin Stanley't õigustada ja juhivad tähelepanu Livingstone'i endise kaaslaste dr. John Kirk'i väitele, et Livingstone olewat raske iseloomuga inimene ja ei nägevat meeleldi teisi eurooplasi.

Nagu eestlasedki, on ka inglased oma tunnete avalduses väga tagasihoidlikud ja peale selle oli neil kahel valge rassi esindajal võimatu näidata oma hingelist nõrkust suure hulga värviliste ees. Hiljem kõneleb Stanley oma päevikus suure soojusega Livingstone'ist. Viimane on algul küll õige tagasihoidlik ja tähendab oma päevikus veidi irooniliselt:

„See oli Henry Stanley, „New York Herald“ korrespondent, kelle James Gordon Bennett juunior enam kui kahekümne tuhande dollari hinnaga välja oli saatnud, et dr. Livingstone'i kohta uudiseid koguda ja ta surma korral ta kondid üles otsida ja nad Euroopasse tuua.“

Aga ta päevik lausub ka muud:

„Hetkel, millal olin suures meeleheites, lähenes halastaja samariitlane. Ma ei erutu kergesti, ma olen nii külm nagu mu kaasmalased, meil on ometi kuulsus olla säärased, aga kui ma mõtlen sellest, kui õilsameelsena ja heldena härra Gordon Bennett end on osutanud saates Stanley mulle appi, siis oli see siiski haarav. Minus tekib suurima tänu tunne, aga ühtlasi ka piinlik teadvus, et ma ei ole seesugust suureviisilist heldust pälvinud.“

Livingstone oli Stanley saabumise ajal tõepoolest meeleheitlikus seisukorras. Ta oli jõud-

nud Udžidžisse alles mõni päev enne Stanley tulekut, jäädes rännakuil Aafrika sisemaal eriti nõrgaks düsenteeria, verise kõhutõve tõttu, mis sundis teda korduvalt peatuma ja puhkama. Ta oli kirjutanud mitu kirja Inglismaale, kuid need ei jõudnud pärale, sest orjakaupmehed olid nad teel ära näpanud. Kolmeaastase raske rännaku järel jõudis ta viimaks kohta, kus orjakaupmehed tegelesid eriti metsikult, aga ta oli nii nõrk, et pidi seal peatuma, lamades 80 päeva abitud viletsas, väikeses ning mustas onnis. Ta kell oli seisma jäänud, nii et tal kadus võimalus aja kindlaksmääramiseks. Ka paber oli lõppenud, nii et ta tegi viimaks oma märkmeid vana-dele ajalehe-tükkidele.

„Ma olin nii paljaks tehtud“, kirjutab ta siin, „nagu mees, kes langes Jeeriko teel röövlite kätte. Kas tuleks mõni halastaja samariitlane mulle appi?“

Suuri vaevu õnnestus tal vähehaaval edasi liikuda ja jõuda viimaks Udžidžisse Tanganjika idakaldal. Siin selgus, et suurest hulgast vaetuskaupadest, mis ta Udžidžisse araablaste hoiule oli usaldanud, ei olnud midagi järele jäänud; kõik oli varastatud. Ja siis tuligi päästjana suurimas hädas halastaja samariitlane — Stanley.

Korraldanud oma meeskonnale korteri, läks Stanley Livingstone'i juurde rõdule, ja algas jutlemine, mis kestis hilisõhtuni. Livingstone jutustas oma raskustest viimaseil aastail, oma kestvast viibimisest Aafrikas, orjakauplemisest ja neegrite kannatustest. Stanley kuulas ja kuulas, kuna pärismaalased seisid väljas ja vahtisid imestades valgeid mehi, kes istusid teine teise vastas ja aina jutlesid ja jutlesid.

Stanley ütleb, et kui ta istunud Livingstone'i vastas ja vaadelnud ta kortsus nägu, siis mõistnud ta, et need kortsud jutustasid suurtest kannatustest, raskest tööst, haigustest ja muredest, ja talle tulnud meelde Benett'i käsk: „Maksku mis maksab, aga otsige Livingstone üles!“

Kui Livingstone lõpetas, andis Stanley talle kotitäie kirju, mis ta kaasa oli toonud. „Ah“, ütles Livingstone, „olen oodanud neid mitu aastat ja võin oodata veel mõne tunni. Jutustage nüüd, mis on juhtunud neil aastail väljas maailmas.“

Ja Stanley jutustas Suessi kanalist, mille kaevamise tagajärjel laevad ei tarvitse enam sõita pikka teed ümber Healootuse neeme, et pääseda Indiasse ja teistesse Ida-Aasia maadesse. Ta jutustas raudteede ehitamisest üle Ameerika mandri ja tunnelitest läbi Euroopa mägede ja sellest, kuidas sakslased Schleswig-Holsteini taanlastelt ära on kiskunud, ja Saksa-Prantsuse sõjast. Saabus sügav öö ja alles siis lõppes kahe valge mehe — vana, kurnatud, haiglase, hallipäise kuulsa Aafrika-avastaja ja noore, elujõulise, haruldaselt energilise ajakirjaniku — jutlemine.

Kuid juba see esimene õhtu nende kahe mehe kohtamises jättis nooremale sügava mulje ja tekitas tas vastustamatu tungi jätkata tööd, mis vanemale näis käivat juba üle jõu.

Üle nelja kuu jäi Stanley Livingstone'i seltsi. Viimane pödes juba sel määral „Aafrika-tõbe“, et ta ei suutnud sealt enam lahkuda ja keeldus Stanley'ga kaasa minemast rannikule. Ta tahtis igal tingimusel saada selgusele Luulaba jõe kohta, mida ta pidas Niiluse ülemjooksuks. Mõned on püüdnud oletada selle haige ning

kurnatud vanapoolse mehe visale keeldumisele Aafrikast lahkuda muid, näit. usundist tingitud põhjusi.

Nii väidab Jakob Wassermann, et Livingstone'i suurimaks püüdeks olnud viia mustadele evangeeliumivalgust ja ühtlasi „võtta endale rist, kannatuse ja häda rist, üksindus ja vaesus. Vähehaaval kasvas ta oma suurde ülesandesse, mõistis loobumise olemust keset maha-jäetuse ahastust, lähenes pühaku kujule seeläbi, et ta põlgas ära tasu, mida maailm muidu sellise tingimatu andumise eest jagab, ja et ta ohver pidi olema salajane, vaikiv.“ Livingstone häbenenud Euroopat oma väga sügava usklikkuse pärast, seepärast olnud ta väsimatu püüe leida Niiluse allikaid ainult ettekäändeks Aafrikast mitte lahkuda, kuigi ta tervislik seisund seda tungivalt nõudis.

Kuid tõenäolisem on ikkagi Livingstone'i enda seletus, kui arvestada tema kindlat iseloomu: ta oli otsustanud lahendada Niiluse allikate saladuse, ja temataolist meest sunnib loobuma oma otsusest ainult surm.

Koosviibimine Livingstone'iga — kuigi mitte eriti pikk — oli Stanley'le heaks kooliks, mis tunduvalt täiendas ta teadmusi Aafrika suhtes ja mõjutas arvatavasti kasvatavalt ka ta iseloomu. Nad panid toime hulga uurimisretki Tanganjika järvel ja selle randadel ja selgitasid mõningad seni tumedad küsimused ses ümbruses, näit. et Rusisi suubub Tanganjikasse.

Õhtuti ja öövilus istusid nad sageli rõdul, vahetasid mõtteid tulevikukavatsustest ja kõnelesid oma kogemustest. Stanley imetlus ja lugupidamine Livingstone'i vastu kasvas seejuures iga päevaga. „Livingstone ei pidanud mulle

kunagi jutlust“, ütleb ta, „kuid kogu ta elu oli jutlus. . . . Ma nägin ta vagadust, ta peenetundelisust, ta tõsidust ja seda, kui rahulikult ta asus oma ülesannete juurde. . . .“

Hommikuti võidi neid näha koos kõndimas Udžidži turul, kuhu paistab hõbedane järv. Põlduharivad vedžidžid müüvad kariloomi, Ukaraanga kalurid oma püüki, Urundi palmiõli-kauplejad õli, mis on kõva nagu või. Seal on Uvinza soolamüüjaid, Usova elevandiluu-kaupmehi, Ugoma paadiehitajaid, Sansibari rändkaupmehi ja rahavahetajaid — kõik naeravad, lärmitsevad, tingivad. Siin on tükk „Aafrika suurest südamest“, mis haarab inimese kergesti oma võlu võimusesse.

Viimaks hakkas Stanley tagasiteele valmistuma. Livingstone andis ta kätte oma kaardid ja päevikud, ise aga kindlalt keeldus kaasa minemast, sest ta ülesanne olevat alles lõpule viimata.

„Oma kohuse valjule käsule oli Livingstone ohverdanud kodu ja parimad päevad“, ütleb Stanley. „Kangelaslikult nagu spartlane, paindumatult nagu roomlane ja vastupidavalt nagu inglane ei loobu ta oma tööst, enne kui on viinud selle lõpule, kuigi ta kõigest hingest igatseb koju.“

Lubanud saata Livingstone'ile appi ta uurimisteedekonna jätkamiseks 60-mehelise karavani, asus Stanley 14. märtsil 1872 tagasiteele. Lahkumine näis olevat mõlemale raske ja mõlemad aimlesid, et nad enam kunagi ei kohta. Augusti keskel, kui abikaravan oli pärale jõudnud, lahkus Livingstone Udžidžist, et jätkata Lualaba uurimist, ja 18 kuud hiljem sureb ta Bangveolo järve ääres.

Pärast ligi kahekuust pingutavat ning üsna tihti erutavat rännakut jõudis Stanley 6. mail 1872 tagasi India ookeani rannikule Bagamojosse. Ta oli Gordon Bennett'i poolt antud ülesande edukalt täitnud, kuigi ta ei suutnud vana- nevat haiget meest tuua koju tagasi.

Bagamojost leidis Stanley eest Kuningliku Geograafia Seltsi poolt Livingstone'i avitamiseks saadetud ekspeditsiooni, mida juhatas leitnant Dawson. Saanud juba enne Stanley randa jõudmist kuulda, et Stanley oli Livingstone'i leidnud, pani Dawson oma ameti maha. Tema asemele astus Henn, kuid mitte kauaks, ja teda asendas Livingstone'i poeg Osswell. Kui ekspeditsioon pidi Stanley tungival pealekäimisel viimaks mai keskel teele asuma, keeldus ka Osswell teadmata põhjustel kaasa minemast. Viimaks saatis Stanley karavani ühe usaldusväärse araablase juhatusel teele ja karavan jõudis ka õnnelikult pärale.

Huvitav on, et siingi hakati Stanley't hiljem süüdistama, nagu oleks ta meelega eurooplasi tagasi hoidnud, kuigi sääraseks arvamuseks ei näi olevat mingeid aluseid. Lahkuminevad on andmed selle kohta, kuidas Stanley't Sansibaris sealsete eurooplaste poolt vastu võeti. Kuna ühed teatavad, et vaimustus olnud suur, imeteldud Stanley saavutust ja tundud ka elavat huvi Livingstone'i vastu, seletavad teised, et kohtlemine olnud õige külm. Kui arvestada seda vastuvõttu, mis sai talle osaks Euroopas pärast Livingstone'i otsimise retke, siis ei näi olevat aluseta väited, et ta koges selle teatud määral jõleda kohtlemise eelmaiku juba Sansibaris.

29. mail lahkus Stanley Sansibarist ja sõitis üle Seychellide, Adeni ja Marseille' Londoni.

On tõsi, et Kuninglik Geograafia Selts annetas talle viimaks kuldmedali ja valis ta oma auliikmeks ja et ka kuningas õnnitles teda lord Granville'i kaudu ja kinkis talle kuldse teemantidega kaunistatud tubakatoosi. Aga ometi oli vastuvõtt Inglismaal algul säärane, et kõik need hili-semad austused ja annetused ei suutnud kustutada kibedust Stanley hingest, vaid veel enam suurendasid ta umbusku ja isiklikku tagasihoidlikkust inimeste suhtes.

Raske on kindlasti öelda, mil määral põhjustasid Stanley vaenlikku vastuvõttu Inglismaal tema kui inimese iseloomu-omadused — liiga järsk ja otsekohene olek, mis võis ju vahel tunduda isegi jõhkruksena. Kuid peapõhjuseks näib siin olevat ikkagi „tsunftikadedus“. Livingstone'i oli leidnud seni täiesti tundmatu ameerika ajakirjanik, täieline võhik avastusretkede alal. Ja ta oli teinud seda nii vaikselt, kõmutult, et sellest palju keegi midagi ei teadnud. Nii võib näha huvitavat asjaolu, et Stanley'le ei saanud Inglismaal osaks mitte vaimustatud, tunnustav vastuvõtt, vaid umbusk, süüdistused, laim ja pilge. Nii süüdistas seesugune tõsine leht nagu „Saturday Review“ Stanley't otse valetamises. Geograafia Seltsi esimees seletas avalikult, et mitte Stanley ei olewat leidnud Livingstone'i, vaid viimane olewat leidnud Stanley. Kui Stanley osutas Livingstone'i kirjadele, siis nimetati neid võltsituks, eeskätt kirja, mille Livingstone oli kirjutanud „New York Heraldile“. Ilmus pikki seletusi, mis naeruvääristasid Stanley ekspeditsiooni.

Kuid vähehaaval pääses tõde siiski võidule, iseäranis kui Livingstone'i omaksed kinnitasid ta kirjade ehtsust. Aga midagi jäi sellest lai-

must ometi külge — *semper aliquid haeret* —, eriti et ei puudunud kutselised teadlased, kes püüdsid väita, et Stanley ekspeditsioon Livingstone'i otsimiseks — mida ei saadud nüüd enam maha salata — olnud võrdlemisi kerge teostada. Hoolimata Stanley kindlast ning uhkest iseloomust jättis niisugune ülekohtune suhtumine ta hinge küll alatiseks sügava haava.

„Häbiväärsed kallaletungid minule“, kirjutab ta kord palju aega hiljem, „on süüdi, et ma kaotasin oma nooruse elastilisuse ja usu, et töö, suurmeel, kohusetruudus ja õige teotsemine peaksid võitma maailma tunnustuse. Näis ju, nagu oleksid olnud aastate-pikkune kannatus ja kestev ohver täiesti asjatud. Mis oli siis mu tasuks? Et mind tehti inimeste silmis võltsijaks, petjaks, teeröövliks. Aafrika piigid löid haavu, euroopa laimused aga löid sügavamaid. Kuid mees ei tohi lasta end juhtida teelt kõrvale ainult seepärast, et koerad hauguvad.“ Ja Stanley ei lasknud eksitada end, kuigi ta ei saanud vahel jätta irooniliselt kõnelemata „kirjutuslaua-maateadlastest, kes pärast lõunauinakut maateaduse küsimustest dogmatiseerivad“.

Muide, juba esimene Stanley avastusretk, mis võeti küll ette ainult Livingstone'i otsimiseks, tõi ka maateadusele kaunis suurt kasu, peamiselt seetõttu, et Stanley ja Livingstone otsustasid lõplikult Rusisi-küsimuse ja selgitasid, et see jõgi ei voola mitte Tanganjikast välja, vaid suubub sisse järve. Niisamuti võib nimetada Ukongongo ja Kavende ehk, nagu Stanley nimetab, Ukavendi maa-alade avastamist, mis olid eurooplastele seni tundmatud.

Siin ei saa jätta märkimata, et Stanley ei olnud teadlane ja tal puudus ka küllaldane eel-

hariduski maade, nende rahvaste ja looduse uurimiseks, mispärast on arusaadavad mitmekesised vead ja puudused tema tähelepanekuis. Aga ühtlasi oli tal see hea omadus, et ta oskas näha üldjooni, kõige tähtsamat ning olulisemat, pani tähele „elevanti“.

See omadus aitas teda rikastada Lääne-maa- ilma teadmusi Aafrika kohta mõneski suhtes otseselt, hoopis kõnelemata sellest kaudselt mõjust, mida avaldas ta esimene retk Aafrika lähema uurimise elustamiseks.

Novembris 1873 ilmus Stanley raamat „How I Found Livingstone in Central Africa“ (Kuidas leidsin L. Kesk-Aafrikas). Oma kütkestava stiili tõttu, mis erines tunduvalt Aafrika senis- test kirjeldustest, sai see peagi nii kuulsaks, et tõlgiti Euroopas paljudesse keeltesse.

Stanley ei jäänud Euroopasse kauaks, kuid ka Ameerikas ei paistnud talle enam meeldivat, sest „tsivilisatsioon oli talle ebausklikult kum- mardatav väärjumal, kellega otsekohele kokku puutudes ta iga kord võpatades tagasi kohkus“, nagu ütleb Jakob Wassermann. Kahtlemata tun- dis ta end väga halvasti istudes lõuna- või õhtu- söögil külustusriietuses mõne daami kõrval, kes piinas teda pururumalate küsimustega. Seepä- rast on arusaadav, kui ta kasustas esimest juhust, mis päästis ta üldiselt nii ihaldatud kultuuri küüsisist ja läks „New York Herald“ korrespon- dendina Lääne-Aafrika Kullarannikule, kus ing- lased sõdisid parajasti ašantidega. Kuigi ainult pealtvaatajana, ilmutas Stanley Ašanti sõja ajal 1873—1874 haruldast ettevõtlikkust, hulljulgust ja vaimukindlust, mida Inglise väejuht lord Wolseley ei jõudnud küllalt kiita.

Hangitakse liha.

Stanley enda raamatus ei ole millestki näha, et ta oleks võitlustest ašantide vastu isiklikult osa võtnud. Kuid lord Wolseley teeb oma raamatus „Ühe sõduri elulugu“ Kumassi vallutamise kohta järgmise märkuse:

„Vaevalt 20 meetrit meist eemal asusid mõned ajalehtede kirjasaatjad. Eriti üks neist tõmbas endale oma julguse tõttu minu tähelepanu. See oli Sir Henry Stanley, kuulus avastusreisija. Haruldaselt vahva mees, kelle rahu ei kõiguta mingi sõjakära ega mingi hädaoht. Ta on nii külm ja ükskõikne, nagu oleks tegu märgilaskmisega. Iga kord, kui ma vaatan tema suunas, näen ma teda põlvili lamavat ja sihtivat mõnele eriti tormakale vaenlase sõdurile ja mitte iialgi märgist mööda laskvat. Sest ajast on möödunud juba peaaegu 30 aastat ja ikka alles näen ma teda enda ees kokkusurutud huulil ja mehise kindluse ilmega näol, mis mulle ütleb, et seda inglasi seal lihtsas erariietuses ei pane kahvatama ükski hädaoht. Kui mul oleks tulnud mõttesse panna põgenema, siis oleks selle näo külm, kartmatu mehisus sisendanud mulle uut julgust.“

Kasu oli tal üsna vähe sellest tegevusest, kus ta sageli saatis hädaohtu oma elu. Selline töö oludes, kus vastased üksteist halastamatult hävitavad, ei rahuldanud teda sugugi. Kumassi, ašantide pealinn, asus keset malaariapesalist džunglit, kus haigestus vähemalt üheksakümend protsenti kõigist, kes ainult lähenesid. Ašantid ei uskunud seepärast üldse, et inglased suudavad tungida nende pealinnani. Kuid siiski vallutati Kumassi, ja et ašantid olid toonud väga palju inimohvreid endi hulgast, et sundida jumalaid võitu andma, siis nimetab Stanley Ku-

massi turuplatsi Kolgataks. Ta ei saavat iial unustada, mis ta seal olevat näinud.

„Me nägime“, kirjutab Stanley, „umbes 30—40 laipa, millel pea oli maha raiutud ja mis olid kõdunemise viimases järgus, ja määratu suurt arvu pealuid, mis olid kogutud hunnikuisse ja katsid laialdast maa-ala. Kindlaim süda pidi sealjuures vabisema.“

Stanley arvab, et Ašantis ohverdati säärasel viisil aastas umbes 1000 inimest. Kui Inglise väed liikusid Ašanti pealinna suunas, siis kohtasid nad igas külas inimohvreid, mis olid paigutatud keset teed sissetungivate inglaste tagasihirmutamiseks. Ohvriks oli vahel noor mees, vahel ka naine. Keha küljest eraldatud pea oli pööratud sissetungiva sõjaväe suunas, keha aga asetatud maha jalad Kumassi poole. Arvatavasti pidi see tähendama: vaata seda pead, valge mees, sina, kelle jalad ruttavad meie pealinna poole, ja õpi sellest, missugune saatus sind ootab!

Teel Kullarannikult koju kuulis Stanley St. Vincent'is veebruaris 1874 Livingstone'i surmast, kümme kuud pärast seda, kui „vana mees“ — nagu ta Livingstone'i nimetas — oli surnud. Tõenäoliselt ei olnud Aafrika andnud Stanley'le kogu aja enam rahu. Võib-olla kihutas teda omajagu taga ka endaarmastus, et kadestajaile ja laimajaile näidata oma võimeid. Ka energia-küllus ja erakordselt suur teohimu olid võimsaks käskijaks. Peale selle oli nüüd selgunud, et Livingstone ei olnud suutnud lahendada Luulaba saladust ja seega oli jätnud talle suure ning õilsa päranduse. Kes muu pidi lõpetama Livingstone'i töö, kui mitte tema, Stanley, kes valgeist inimestest viimasena oli kõnelnud suure, ennast-

salgava maadeuurijaga tema kavatsustest ja püüdeist!

Igatahes lausub ta: „Mul on okas lihas. Mis ma olen ses neetud Aafrikas kannatanud, ei ole inimeste silmis midagi. Nüüd on mul juhus veenda neid selles, et mul on õigus. Kui mul õnnestub lahendada küsimused, mis jätsid lahendamata Burton, Speke ja Livingstone, siis peab inimkond uskuma, et ma tõesti leidsin Livingstone'i.“

Õieti ei kahelnud selles peaaegu keegi enam, kuigi püüti siin-seal vähendada Stanley teeneid ses asjas. Kuid kõik see umbusk, kahtlus ja laim, mis Stanley'le oli osaks saanud, oli jäänud nii sügavasti püsima ta hinge, et see näris teda lakkamatult. Ja see oli üks põhjustest, kuigi mitte peategur, mis sundis teda alati mõtlema Aafrikast.

Ašanti sõjast tagasi tulnud, kirjutas Stanley raamatu „Coomassie and Magdala“ (Kumassi ja Magdala). Pärast seda hakkas ta oma hariliku energiaga uurima kirjandust Aafrika kohta ja omandama teadmusi astronoomilises kohamääramises.

IV.

Kongo-retk.

Ühel päeval astub Stanley „Daily Telegraph'i“ toimetusse Londonis. Tema vesteldes ühe toimetajaga ajakirjandusest üldiselt astub sisse lehe väljaandja. Tekib jutt Livingstone'ist ja ta pärandusest. Vastusena Stanley elavale märkusele, et väljavool Tanganjikast on alles

avastamata, et ei ole peaaegu midagi teada Viktooria järvest ja sellest, missuguses seoses seisab see Niilusega, ja et läänepoolne osa Aafrika mandrist on alles täiesti tundmatu, valge, tühi ruum, küsib „Daily Telegraph'i“ väljaandja: „Kas võiksite ja tahaksite viia Livingstone'i töö lõpule ja mis tuleks selleks teha? Kas arvate, et suudate saavutada selleks vajalikke tulemusi, kui annate teile säärase ülesande?“ — „Igatahes, niikaua kui olen elus, saadan ma midagi korda. Kui ma elan niikaua, kui on tarvis ülesande teostamiseks, viin kõik täide“, vastab Stanley. „Ja 2³/₄ aasta kestel teostas ta avastusretke, millest suurejoonelisemat ei ole üldse olnud ajaloo jooksul ja milleks Livingstone oleks vajanud vahest kaksikümmend aastat“, ütleb Paul Reichard, kes, nagu juba on tähendatud, üldiselt suhtub Stanley'sse kaunis ebasõbralikult.

Et Stanley seisis töö suhtes ühenduses „New York Heraldiga“, siis telegrafeeriti sellele ja küsiti, kas ta ei tahaks osa võtta Stanley uue Aafrika-retke kuludest. Bennett'ilt tuli kohe jaatav vastus ja seega oli asi jones.

Stanley asus viivitamata retke eeltöödele. Tal oli nüüd juba rohkesti kogemusi rännaku alal Aafrikas ja seetõttu sai varustus eeskujulik. Tähtsat osa etendas siin viiest tükist koosnev kokkupandav paat „Lady Alice“, mis osutus otse võrratu kasulikuks vahendiks ta Kongo-teekonnal.

Ühes kirjutises, mis ilmus 1829, — ütleb A. J. A. Symons — seisab: „Aafrika, see hiigelsuur poolsaar, mille randade ümber on euroopa laevad purjetanud enam kui kolmesaja aasta jooksul, jääb teaduse silmis sisemaa suhtes ikka alles valgeks laiguks maakaardil. Ettevõt-

likkuse vaim on avanud tee tsivilisatsioonile läbi Ameerika mandri ürglaante, on läbinud lõunapoolsed piiritud rohtlaaned, on ehitanud linnad Andide südamesse. Kuid Aafrika jõed ei ole veel võimaldanud sissepääsu maa keskiirkondadesse, ja tulised kõrved, mis ulatuvad Egiptusest Atladini, on osutunud paremaks ning läbipääsematumaks tõkkeks vallutamisele ja tsivilisatsioonile kui Siberi külmunud ürglaaned või isegi Himaalaja.“

Nelikümmend viis aastat hiljem, kui Stanley asus Aafrika uurimisele, ei olnud asi ses suhtes eriti palju muutunud. 1856—1858 rändasid inglased Speke ja Burton Sansibarist sismaale ja avastasid Tanganjika järve. Burton jäi haiguse tõttu maha, Speke aga liikus väikese karavaniga edasi põhja poole, et külastada suurt järve, millest araablased olid jutustanud ime-lugusid, ja avastas Viktooria järve. Speke mõistis kohe oma avastuse suurt tähtsust ja saatis Inglismaale oma kuulsa telegrammi „The Nil is settled“ (Niilus on kindlaks määratud). Aga tal ei olnud seekord võimalik jätkata oma uurimist. Tulnud Inglismaale tagasi, ei andnud asi talle rahu, ja 1859 sõitis ta Grant'i saatel uuesti Ida-Aafrikasse. Nad jõudsid õnnelikult Viktooria järve äärde, ei saanud aga tutvuda järve rannikuga terves ulatuses, vaid tulid põhjaranda, kus nad avastasid väljavoolu järvest ja Murchisoni kosed, ja jõudsid siis Gondokoro kaudu Egiptusse.

Inglismaal leidsid Speke ja Grant maateadlaste keskel palju vastaseid. Eriti agarasti väitis Speke'i endine kaaslane Burton, et Niilus saavat alguse Tanganjika järvest ja et Viktooria järve asemel leiduvat ainult rida soisi laguune.

Speke'i ja Grant'i avastus langes vähehaaval unustusse.

Vahepeal oli Livingstone avastanud lõuna pool Sambesi jõe ja Meru ja Bangveolo järve, niisamuti ka Tanganjika lõunaosa, ja tunginud edasi läände kuni põhja suunas voolava Luulabani, mida ta pidas Niiluseks.

Kuid kõik need küsimused olid sel ajal, millal Stanley võttis ette oma teise Aafrika-retke, täiesti selgusetud ja ebamäärased ja teadlaste arvamused nende kohta lahkuminevad. Alles Stanley tõi siia selguse.

15. augustil 1874 sõitis Stanley Inglismaalt välja, kaasas seekord kolm inglasi: äriteenija Frederik Barker ja vennaksed Francis John ja Edward Pock'id, kes olid head paadiehitajad. Neljast mehest nägi aga ainult raudse tervise ja tahtejõuga Stanley uuesti oma kodumaad.

21. septembril jõudis Stanley Sansibari. Haruldaselt lühikese ajaga, ainult 27 päevaga, millest kulus veel mitu Rufidži delta uurimiseks korraldatud väikesele retkele, oli Stanley karavan Bagamojos rännakuvalmis. Kogu ekspeditsioon koosnes 356-st hingest, kelle hulgas oli 36 naist, 10 last ja umbes 200 kandjat vahetuskaupade ja mitmekesise varustusega, mida oli kokku kaheksa tonni.

Rännaku esimeseks sihiks oli Viktooria järv, et jõuda selgusele, kas oli õigus Speke'il — kes muide oli saanud surma püssikuulist —, kui ta väitis, et Viktooria oli üks ainus suur järv, või kapten Burtonil ja teistel, kes uskusid, et siin on hulk soisi järvi.

Rännakkolonni ees, mis oli tervelt 800 meetrit pikk, sammusid peajuht neeger Manva Sera

ja sarvepuhuja ning signalist Edward Pocock. Viimasel oli haruldaselt pikk elevandiluust sarv, väga tugeva häälega. Peale selle sammus eesotsas veel paks neegripoiss suure trummiga. Möödudes neegriküladest tagus ta kõigest jõust trummi ja ka vilepuhujad lasksid oma vilede häält kuulda.

Esimestel rännakupäevadel kuuldi ainult naeru, nalja ja rõõmsat laulu. Kuid peagi algasid rasked ning murelikud päevad.

Jõuti Kingani jõeorgu. Päike kõrvetas ja joogiveest tuli puudus. Higi voolas ojana ja silmad valutasid. Maa põles jalge all ja söögiisu kadus. Viimaks tuldi Kingani kaldale. „Lady Alice“ pandi kokku ja karavan viidi väikeste osade kaupa üle jõe. Edasi läks rännak Kikoka suunas, kus oli esimene puhkekoht. Siin suri üks koertest ja üks teine oli nii nõrk, et lasti maha. Kaks neegrit ei jaksanud enam edasi minna, vaid jäid sinna maha.

Leidus ka ilusaid paiku, mis sarnlesid puies-
tikega, veerikkaid maakohti naeratavate orgude ja meeldivate kõrgendikega, kaetud üksikute puusalkade või paksude metsadega. Kõrgendikel õitsesid baobabid (ahvileivapuud) ja orgudes kasvas mitut liiki palme. Vahetevahel tuldi mõnesse neegrikülla, kus vastuvõtt oli neis piirkonnas enamasti sõbralik.

Siis jälle jõuti laiale rohulagendikule, kus leidus rohkesti mitmesuguseid loomi, ka seeb-
rasid. Suuri vaevu õnnestus Stanley'l lasta maha kaks neist väga argadest ning ettevaatli-
kest loomadest.

Edasi tulid asustatud maad sõbralikkude küladega. Samas märkas Stanley murega, et peaaegu iga päev kadus mõni mees, võttes endaga

ka püssi. Ärajoosnuid kogunes varsti ligi viiskümmend. Ainult õige valjude vahenditega sai ta piiri panna ärajooksmisele. Kuid seegi asjalu arvati härdameelsete inimeste poolt hiljem talle suureks süüks.

Jõulu eel algas vihma-aeg. Tugev troopikavihm võis tekitada mõne tunni jooksul järvi ja jõgesid. Kui aga hiljem hakkas sadama lakkamatult, ei leidunud kohta, kuhu paigutada telk.

Jõulu ja uusaasta vahel kirjutab Stanley oma päevikusse:

„Olen 7 jalga laias ja 8 jalga pikas telgis, mis on paigutatud märjale maale. Telgi seinad on suuremalt osalt mudased ja telgiriie katusel ripub lõdvalt alla. Ma istun voodil, umbes üks jalg kõrgemal maast, ja mõtlen oma kurvast seisukorrast. Päevarännakuil on meile vihm suureks tüliks, teed on läbi-pehmed ja me kandamid märjad ja rasked. Me ise oleme märjad, külmetunud ja tusased. Peale selle kannatame toidupuudust ja praegusel ajal on raske seda pärismaalastelt osta. Mõni päev peame rahulduma poole portsjoniga. Ja mida saabki osta, sellest tuleb maksta nüüd kuni kümnekordset harilikku hinda... Siia juurde tulevad veel raskused pärismaalastega. Sageli peame maksma kõrget tolli, et tohtida läbida mitmekesisete neegrisuguharude maa-alasid. Veel üks koer, Nero, suri. Ah, sureme kord kõik!“

Sääraseis raskeis oludes pidi Stanley rändama. Lisaks tuli veel mässukatse ühe osa meeste keskel ja Stanley ise jäi malaariasse.

Pärast uusaastat saabuti suurele Ugogo legendikule, kus kasvas ainult kääbuspõõsaid. Vihma valas lakkamatult, vahel nii tugevasti,

nagu oleks tulemas uus veeuputus. Peale selle puhus vali tuul. Vesi telgis tõusis nii kõrgele, et voodi oli viimaks nagu saar, saapad ja kingad ujusid paatidena. Koerad Jack ja Bull päätsid end ühele laskemoona-kastile. Moonatagavarale — teele, riisile jne. —, oli vihm teinud palju kahju. Neegrid, kel puudusid telgid ja kes asusid väljas, said raskesti kannatada.

Kuid edasi läks teekond, nüüd läbi tühja ning kehva maa. Mitte harva ei juhtunud, et tuli rännata terve päev söömata. Kord eksiti ka ära, kuid jõuti siiski viimaks Uveriveri külla, kus ei olnud aga saada mingeid toiduaineid. Et võimatu oli jätkata teekonda väsinud, nälginud inimestega, saatis Stanley viiskümmend vabatahtlikku toitu otsima. Suna külast, viis penikoorimat põhjapool Uveriverist, said nad viimaks veidi toiduaineid, eeskätt hirssi. Sel teekonnal sattus paar meest lõvikoopasse. Et aga vana lõvi ei olnud kodu, tõid mehed mõlemad lõvi-pojad kaasa ja kinkisid nad Stanley'le.

Nüüd marssis terve ekspeditsioon Sunasse, aga elanikud olid siin kaunis vaenlikud, seepärast mindi juba nelja päeva järel edasi. Neli meest oli jäänud tüüfusse, teiste hulgas ka Edward Pocock, kes siia suri ja maeti suure akaatsiapuu alla.

Mõne päeva pärast jõuti kõrgmaale, mis on veelahkmeks ühelt poolt India ookeani ja teiselt poolt läände volavaile jõgedele. Maa hakkas vähehaaval laskuma lääne suunas ja läheneti tihedalt asustatud aladele. Vahepeal oli aga juhtunud jälle terve rida haigestumisi, millesse suri koguni parkümmend inimest. Tarvis oli peatuda ja puhata. Peatumisel Vinjate külas tungisid pärismaalased järelsalgale kallale ja tapsid

ühe mehe. Viimase kaaslased nõudsid kättemaksu, kuid Stanley seletas, et ta ei olewat tulnud Aafrikasse metslasi õpetama, vaid püüdvat niikaua kui vähegi võimalik rahus läbi saada.

Ometi ei õnnestunud see igakord. 26. jaanuaril pidi ta lööma Vataturu pärismaalastega, kes tahtsid riisuda kuivama pandud riidekangaid, päris korraliku lahingu, milles Stanley kaotas 22 meest surnutena ja 4 haavatuina.

Nagu juba korduvalt on tähendatud, püüdis Stanley viimase võimaluseni vältida kokkupõrkeid pärismaalastega. Kui aga asi läks võitluseni, jäi ta alati võitjaks, olgugi vahel kaunis suurte kaotustega. Igatahes on süüdistused pärismaalaste hoolimatu mahanõttimise pärast, mis talle ka Kongo-reisi järel mitmelt poolt osaks said, täiesti aluseta. On selge, et Stanley pidi end kaitsma, kui talle kallale tungiti.

Veebruari algul jõudis karavan avarale, ilusale ning viljakale Luvamberi lagendikule, kus nähti rohkesti kaelkirjakuid, seebrasid, pühvleid, metskitsi, metseesleid jne. Jõgedes ja soode ääres leidus iibiseid, flamingosid, hanesid, parte ja muid linde. Stanley laskis ühe päevaga pühvli, seebra, kaks hane, neli pärilkana ja viis parti. Lihast ei olnud siis ses maaosas puudu. Üldse oli edasirännak siin hõlpus, sest ka muid toiduaineid, nagu ube, kartuleid, hirssi, meloneid, mett, ja ka tubakat võis pärismaalastelt saada vahetuskaubana nii palju kui taheti.

Elanikud ses maaosas elatusid peamiselt karjapidamisest ja olid sõbralikud ja vastutulelikud. Pealegi oli kuulujutt „lahtise käega valgest mehest“ jõudnud kaugele ette ja oli teada, et ta maksab kõige eest, mis ta vajab, väga hästi, muidugi vahetuskaupadega. Kui õhtuti jäädi

mõnesse külla ööbima, tulid elanikud suuri hulgi rändajaid vaatama, tegid nalja ja naersid. Hommikuti saatsid nad karavani tüki maad ja hüüdsid jumalagajätkuks: „Tulge varsti tagasi! Olge terved tulemast!“

Rännak läks järjest edasi läände ja oli nüüd nagu mõni võidukäik. Õhk oli siin puhas ja hea. Külade hulk muutus järjest sagedamaks. Nende läheduses viibisid koduloomade karjad, mida hoidsid poisid või täismehed. Pulli või lehma hind oli haruldaselt madal.

26. veebruaril arvestas Stanley, et ta viibib Viktooria järvest ainult mõne penikoorma võrra eemal. Oli raske sundida mehi veidi puhkama ja isegi sööma neil päevil. Rutati ainult edasi. Teekond läks üle kõrgendikkude ja läbi orgude, mööda väljadest, rohelistest aasadest ja tihedalt seisvaist neegrionnidest. Kui viimaks horisondil tuli nähtavale järve sinine viir, tõusis suur rõõmuhõise. Isegi Frederik Barkeri tõsisest näost käis helk üle. Ta oli viimastel päevadel nii nõrk, et pidi ratsutama ühel Sansibarist kaasa võetud eeslil.

Ekspeditsioon jäi korterisse järve lõunakaldale, Kagehji külasse. Stanley ise asus elama araablase Sungoro Tarib'i juurde. Stanley teekond ookeani äärest Viktooria järveni oli kestnud 103 päeva, millest rännakule oli kulunud 70 päeva, nii siis keskmiselt oli tehtud 16,5 kilomeetrit päevas. Et sel ajal arvati Aafrika neis osades keskmiseks päevaseks teekonnaks 12—13 kilomeetrit, siis ei saa jätta märkimata, et Stanley haruldane energia ja suur korraldusvõime tuli ilmsiks mitte ainult teekonna ettevalmistamisel, vaid ka teekonnal endal.

Viktooria järv, mille oli, nagu eespool juba

on tähendatud, avastanud Speke, oli saanud oma nime Inglise kuninganna Victoria järgi. Teatavasti ei suutnud aga Speke järvega isegi oma teisel teekonnal küllaldaselt tutvuda, ja Stanley otsustas nüüd teha seda põhjalikumalt. Suureks abiks oli talle sealjuures kokkupandav, neliküm- mend jalga pikk ja kuus jalga lai seedripuust paat „Lady Alice“. Kuid kergesti ei läinud järvesõidu algus põrmugi. Kui Stanley hüüdis meeskonna hulgast vabatahtlikke, valitses sur- mavaikus. Mehed kartsid vett enam kui tuld. Stanley kutsus igäüht üksikult, kuid vastuseks sügati ainult kohmetult kintsu või mõeldi oma hirmu varjamiseks välja kõiksuguseid rumalaid ettekäändeid. Viimaks valis Stanley ise 11 meest ja käskis neid paati astuda, mis ka sündis, kuigi algul hammaste tugevasti lõgisedes. Hirmu suu- rendasid veel rannast lootsiks ning tõlgiks võe- tud pärismaalase jutud inimesööjaist, ahvisabaga inimestest ja muist selliseist koledustest. Loot- sina ei olnud mehest küll palju asja, sest tema andmeil oli järv nii suur, et ümbertringi-sõitmi- seks pidi kuluma oma kaheksa aastat. Seda ka- sulikumaks osutus ta aga tõlgina kokkupuutu- mistes ja kokkupõrgetes — mis muidugi ei saa- nud jääda tulemata — järve kaldal asuvate päris- maalastega.

Algul purjetati ümber suure lahe järve kaguosas, missuguse lahe Stanley nimetas järve avastaja järgi Speke'i laheks. Edasi läks tee- kond piki idaranda põhja suunas. Järve kallas oli paiguti kõrge ja mäGINE, paiguti aga madal, kaetud rohuga, kus sõid suured karjad.

Pärismaalaste suhtumine oli vahel üks- kõikne, vahel aga vaenlik. Kuid harilikult õn- nestus Stanley'l oma tagasihoidliku ning rahu-

liku käitumise abil vältida suuremad kokkupõrked.

Huvitav on, et Viktooria järve äärsed pärismaalased ei tundnud purjesid. Kui Stanley laskis oma paadil purjed üles tõmmata, sõudsid nad hirmunult minema.

Kuid mitte ainult inimestega, vaid ka jõehobudega tuli Stanley'l tegemist. Kui ta tahtis kord käänata ühte lahte puhkama, ilmus sealt äkki ammuli sui parv jõehobusid nähtavale. Et kokkupõrge nende tugevate paksunahalistega oleks võinud saada „Lady Alice'ile“ väga hädaohtlikuks, pööras Stanley tagasi ja jäi ankrusse mõni kilomeeter kaldast eemal.

Kord tormas purjedega edasi liikuv paat jõehobu selga ja sai nii tugeva hoobi, et mehed kartsid teda purunevat. Jõehobu tõusis paadi taga uuesti veepinnale ja karjus viha pärast hirmsasti. Kuid kiiresti-purjetavale paadile ta järele ei jõudnud.

Paar korda satuti ka tormi kätte, mis viis veega harjumata meeskonna ahastusse. Stanley'le oli aga ta vilumus merel siin kindlasti kasuks.

Eriti raske oli torm, mille kaasas käis sadu ja niisugune müristamine, millist Stanley ütleb mitte kunagi enne kuulnud olevat. Kuri ilm kestis kaks tundi, ja kogu aja tõstsid mehed paadist vett välja, sest muidu see oleks uppunud. Pärast sõudsid nad ühe saare varju sooja toitu keetma ja riideid kuivatama.

Enne kui „Lady Alice“ jõudis Napoleoni lahte, kust algab Niilus, tuli kokkupõrge pärismaalastega Uvuma ilusa ning õitsva ranna läheduses. Stanley oli lõpuks sunnitud avama tule pärismaalastele, kes lähenesid talle algul sõbra-

likult, kuid tungisid siis kallale. Alles seejärel, kui mõni kallaletungija lasti maha ja paar kannud puruks, pöörasid metslased põgenema.

Poolkuu-taolises poognas järve looderannal asub rikas Uganda maa-ala, millest Stanley oli kuulnud juba Speke'i ja teisi kõnelevat. Suuremalt osalt on Uganda kõrgmaa ja seetõttu terve kliimaga, ühtlasi haruldaselt viljarikas. Rahvastik koosneb seal väga mustanahalistest inimestest, kellest erineb ülemkiht — arvatavasti kirde poolt sisse rännanud — naha heledama värvuse poolest.

Stanley võeti Uganda elanikkude vagandade poolt väga sõbralikult vastu. „Hetkel, millal puudutatakse Uganda pinda, tuntakse end nii vabana ja kindlana nagu mõnes Euroopa riigis“, ütleb ta. Stanley ei tarvitse enam muretseda millegi eest, sest ta oli kuninga — *kabaka*, nagu sealset kuningat nimetati — külaline. Kuningaks oli seekord Mtesa, kes jättis Stanley'le algul niisuguse mulje, et see oli mustast kuningast päris vaimustatud. Kuid arvatavasti selgus temalegi hiljem, et Mtesa oli tõepoolest ikkagi ainult hoolimatu ning julm türann.

Oma valitsemist oli Mtesa alanud sellega, et laskis maha tappa oma vennad ja pealikud, kellest ta kartis, et need võiksid muutuda talle võistlejaks. Nende maa, kariloomad ja naised oli ta jaotanud oma pooldajate vahel. Kõigi vastu, kes talle millegi poolest ei meeldinud — oma naised kaasa arvatud — oli ta äärmiselt julm. Kellegi araablase soovitusel oli ta astunud muhamedi usku, muutudes seejärel veidi tagasihoidlikumaks. Hiljem hakkas ta Stanley mõjul tundma huvi ristiusu vastu, kuid seesmi-

selt oli ta niisama vähe kristlane kui muhameedlane.

Stanley oli üllatatud leides siin võrdlemisi kõrge kultuuri ja kaunis tugevasti arenenud riikliku korra. Mitte ainult kuningas, vaid paljud teised jõukamad ning mõjukamad isikud oskasid araabia keeles kirjutada ja lugeda. Rahvas oli töökas, haris põldu ja kasvatas karja, kuid tegi ka käsitöid.

Mtesa oli lasknud ühte kohta, mida nimetati Rubagaks, ehitada pealinna. Mäekingul keset linna asus kuninga „loss“, mäeveerudel aga olid linnaelanikkude õlgkatuselised onnid. „Kuninglik loss“ erines muist majadest oma suuruse ja uhkusega. Mtesale allus hulk pealikuid, kes olid kohustatud panema tarviduse korral välja sõjaväed. Ka tal endal oli rohkesti sõdureid ja järvel suur laevastik kanuusid.

Mtesale lähemaks meheks oli *katikoro* ehk peaminister, aga peale selle leidis veel kõiksuguseid ametnikke ja teenijaid mitmekesiste ülesannete jaoks ja mitmekesiseis auastmeis. Ka ei puudunud kuningal suur haarem, mille nooremad liikmed oskasid ka relvi käsitseda ja täitsid ihukaitsjate kohuseid. Peale selle oli tal ka mees-ihukaitsvägi, kes tarvitas relvadeks vanaaegseid araablastelt ostetud laskeriistu. Mtesa alamad pidasid sündmatuks käia paljalt nagu teised negrid, seepärast kandsid nad varem niinest rõivaid, nüüd aga pikki valgest riidest mantleid. Õukondlastel olid ka punased kullaga tikitud pluusid.

Niisugune oli maa, kuhu Stanley oli nüüd tulnud. Kui „Lady Alice“ lähenes Uganda sadamale Usavarele, nägi Stanley juba eemalt rannas tuhandeid inimesi. Paadi lähenedes paugutati

püsse. Rannas asuv rahvas oli seatud kahte rivisse ja valge mees võeti vastu püssipaukude, trummipõrina, lippude lehvitamise ja hüüetega. Niipea kui Stanley hüppas maale, tervitas teda peenes riides, sügavasti kummardav ametnik. See oli peaminister. Stanley omalt poolt kummardas niisamuti ja katsus järele teha Mtesa peaministri viisakusliigutusi. Kõneldi sansibari keelt. Rahvas hüüdis lakkamatult: „Ole tervitatud, tuhat korda tervitatud, kuningriigi küllaline!“

Stanley viidi puhtasse majja ja talle anti süüa. Varsti toodi talle ka kuninga kingitused: 14 pulli, 16 kitse, 36 kana, 4 kruusi piima, 4 korvi magusaid kartuleid, üks korv riisi, mune, banaane ja banaaniviina.

Nüüd alles viidi Stanley, seejärel kui ta oma parimad riided selga oli pannud, kuninga juurde. Majesteet tõusis püsti, vaatles Stanley't veidi aega oma suurte silmadega ja andis siis märku istuda. Jutlemine algas.

Nagu Mtesa õukondlasedki, tundis ka ta ise väga suurt huvi selle vastu, kuidas Euroopas elatakse, ja päris Stanley'lt kõiksuguseid asju, esitades vahel kavalaidki küsimusi, millele Stanley vastas aga nii osavasti, et võitis peagi Mtesa täieliku usalduse. Hiljem pöördus kõne usuasjadele ja Stanley, olles ise usklik inimene, seletas mustale kuningale ristiusku ja kirjeldas talle ta soovil taevast ja ingleid. Mtesa jäi Stanley'ga väga rahule ja palus teda tulla iga päev jutlema.

Ühel päeval oli Stanley'l veidi halb tunne. Kuningas palus nimelt, et Stanley näitaks ta naistele oma laskeosavust. „Stamli“, ütles kuningas, „sa pead näitama mu naistele, kuidas

valge mees oskab püssi lasta.“ Kõik naised, kokku üheksasada, seati randa poolringis üles ja Mtesa asus keskele. Kogu aja pomisesid naised: „Nii näeb ta välja, Stamli! Nii näeb ta välja, Stamli!“

„Stamli“ aga ei saanud oma välise kujuga just eriti hoobelda. Küll tunnistas ta lai, tugev kogu visadusest ja vastupidavusest ja sinised läbitungivad silmad ja tugev lõug kõnelesid teohimust ja energiast. Aga ta oli väikese kasvuga, ainult 1,65 m pikk, nii et ta kogu ei võinud esimesel pilgul äratada looduslastes imetlust. Pealegi teadis Stanley väga hästi, kui suures väärtuses on loodusrahvaste keskel nimelt kehaline jõud ja osavus. Seepärast võib arvata, et Mtesa ettepanek näidata ta naistele oma laskeosavust ei tekitanud tas just suurt vaimustust. Kuid keeldumine oli ka täiesti võimatu, kui ta ei tahtnud kaotada siin oma head nime.

Kaljul, umbes 100 meetrit kaldast eemal, magas krokodill. Stanley võttis oma suure jahipüssi, sihtis ja tulistas. Kui suits kadus, lebas krokodill purustatud peaga surnult kaljul. Valge mehe au oli päästetud.

10. aprillil sõitis kuningas Mtesa tagasi oma pealinna, kus Stanley viibis iga päev ta juures. Siin kohtas ta ka Linant de Bellefont'i, kelle kindral Gordon oli saatnud poliitilise ülesandega Ugandasse. Ta saabus õnnelikult Chartumi tagasi, tapeti aga hiljem ühel teisel teekonnal baride poolt. Niisugune oli eurooplaste saatus sel ajal neil mail sagedasti.

Stanley kõnelused Mtesaga usuasjust jätkusid. Ühel vaimustushetkel hüüdis Mtesa oma pealikute heakskiitmisel: „Anna meile õpeta-

jaid ja kirikuid! Ma avan oma maa kristlastele, kelle püha raamat on vanem kui araablaste oma. Oo Stamli, kirjuta valgetele, et ma olen nagu pimedana sündinud mees ja ma tahan saada nägijaks! Seejärel tahan ma olla kristlane kogu oma eluaja!”

Stanley kirjutaski „New York Heraldile“ ja „Daily Telegraph’ile“ pika kirja üleskutsega saata Ugandasse misjonäre, kes õpetaksid sealsele rahvale mitmekesiseid uusi töid ja kasvataksid neid kristlikule elule euroopa kultuuri vaimus. Kiri saadeti minema kellegi prantslasest-koloneliga, kes viibis parajasti Mtesa juures. Teel rannikule tungiti sellele ekspeditsioonile kallale ja kolonel sai surma. Üks Inglise väesalk, leidnud laiba ja selle saapa seest Stanley kirja, toimetas kirja edasi. Umbes poole aasta pärast ilmus ta „Daily Telegraph’is“ ja tekitas suurt vastukõla. Inglismaal pandi lühikese ajaga kokku umbes 25 000 sterlingnaela misjoni korraldamiseks Ugandas.

Ristusule on omane mitte ainult teha rahvaid õndsaks, vaid ka tuua neile lääne kultuuri. Nii sündis Ugandaski. Lühikese aja jooksul voolas siia kokku rohkesti protestantlikke ja katoliiklikke misjonäre. Tekkis veriseid kodusõdasid, milles protestandid, katoliiklased ja muhameedlased üksteist hoolega hävitasid ja mille kõrval endised pärismaalaste omavahelised sõjad olid ainult lapsemäng. Aja jooksul hävitati muhameedlaste erakond peaaegu täiesti, nagu üldse uuemal ajal ristiusk on muhamedi usust üle. Neis võitlustes hukkus ka kuningas Mtesa. Tema järeltulija Muanga oli ainult olude mängukann. Poliitiliselt langes Uganda viimaks Briti protektoraadi alla ja tänu inglaste

tuntud mõistlikule koloniaalpoliitikale hakkas jälle kosuma.

Nagu on olnud peaaegu kõik suured avastajad, oli Stanley'gi ka suur unistaja. Teda ei saa mingil tingimusel pidada seiklejaks, vaid oma tegevuses talitas ta kindlate ning selgete kavade järgi. Kuid ometi oli ta liiga kergeusklik, isegi naiivne, nagu enamasti kõik unistajad, mis selgus hiljem eriti Kongo riigi asutamise loos. Nii-samuti uskus ta ka Ugandasse misjonäre kutsudes õiglaselt, et teeb selle maa elanikele ainult head. Ta ei mõistnud — vähemalt veel mitte siis, et küllalt õigust oli sel pärismaalaste pealikul, kes ei tahtnud lasta Stanley't oma maast läbi, põhjendades: „Kuhu valged mehed panevad oma jala, seal idaneb meile õnnetus.“ See pealik oli nähtavasti juba omajao tutvunud lääne kultuuriga, mille tähtsaimaiks tooteiks pärismaalaste suhtes olid põletatud viin, süüfilis ja ka muud haigused. Igatahes ei olnud Stanley oma Kongo-retkel jõe suudme läheduses kaugel näljasurmast, sest et pärismaalased naersid ta välja, kui ta pakkus neile toiduainete eest tasuks riidekaupu. Seal nõuti ainult napsi!

Kaksteist päeva viibis Stanley lahke Mtesa juures, siis aga asus ta uuesti teele järve lõunaotsa, Kagehjisse, kuhu oli jäänud ta ekspeditsioon. Enne seda leppisid nad Mtesaga kokku, et Stanley tuleb tagasi ja Mtesa annab talle siis kaasa tarviliku hulga sõdureid sõjakate gambaragade maa läbimiseks. Stanley ekspeditsiooni äratoomiseks Kagehjist lubas Mtesa saata 30 kanuud. Kuid pealik, kelle hoolde Mtesa asja andis, oli veidi saamatu ja kartis nähtavasti vett — kanuud jäid tulemata. Stanley sattus aga seetõttu raskesse kitsikusse, sest toiduained lõp-

pesid otsa, nii et väikese paadi mehed jäid nälga. Seoses toiduainete hankimisega tekkis kokkupõrkeid pärismaalastega, millest aga siiski kaunis õnnelikult pääseti, kuigi seisukord vahel näis olevat lootusetu.

Stanley purjetas Kagehjissee algul piki Viktooria järve põhja- ja siis lääneranda ja jõudis 57 päeva kestnud retke järel sihtkohta. Siin leidis ta muidu küll kõik olevat korras, ainult Frederik Barker oli surnud palavikku. Stanley'l oli sellest noorest, agarast mehest väga kahju. Viimase retke erakordsed pingutused ei jäänud mõjuta ka Stanley suhtes. Ta haigestus raskesti malaariasse, aga tänu oma raudsele konstitutsioonile paranes peagi.

Asjata ootas Stanley Mtesa kanuusid. Neid ei tulnud. Kuid Stanley ei kõhelnud kunagi. Ta hankis suure saare Ukereve kuningalt Lukongehi'lt kolmkümmend kanuud, missuguse tehingu juures ei puudunud mitmekesised seklused ja pahandused. Kuid Stanley oli nendega juba harjunud ja leidis alati tee raskustest pääsemiseks. Ostnud hulga toiduaineid, läks Stanley nüüd kogu oma meeskonnaga kaljurikkale ning kaunis tormirohkele suurele järvele, kus ta oli saanud tunda juba mõndki seiklust. Lukongehi kanuud olid osalt nii vanad ja viletsad, et nad hakkasid öösel uppuma, ja ainult suuri vaevu õnnestus Stanley'l päästa mehed „Lady Alice'ile“. Viis kanuud uppus täiesti, aga õnneks ei läinud just palju toiduaineid kaduma. Tuli hankida teisest kohast uued kanuud asemele, mis ka õnnestus.

Nüüd läks retk edasi põhja suunas, kuid suure Bumbire saare juures tuli raisata tervelt 13 päeva, sest ekspeditsiooni vana vihamees kunin-

gas Shekka, kes oli Stanley't juba varem saarest möödumisel kimbutanud, ei lasknud teda ka nüüd rahulikult mööda minna. Osava võtte abil sai Stanley Shekka kätte „pantvangiks“, kuid nüüd tuli mandriranniku kuningas Antari, kes oli Shekka isa, kolme suure kanuuga Stanley'lt nõudma, et ta pööraks tagasi. Asjata näitas Stanley, et Shekka oli tema võimuses: ähvardati ainult, et kui ta ei pööra tagasi, siis tungitakse talle kallale.

Õhtupoolikul ilmus kuus ilusat kanuud, mis Mtesa oli saatnud Stanley't otsima, sest talle oli teatatud, et valge mees olevat saanud surma, mis-suguses teates Mtesa siiski oli kahelnud. Sabadu, Uganda kanuude pealik, seletas, et järgmisel päeval tuleb veel kaheksa kanuud, mis ka sündis. Pealegi olid nendega veel teel liitunud mõned sõbralikkude rahvaste kanuud, nii et Stanley käsutuses oli nüüd 470 meest. Antari lubas pidada rahu, aga kui Sabadu läks mõnede meestega Bumbirele toiduaineid ostma, rünnati neid salakavalalt. Sabadu sai surma ja kaheksa meest raskesti haavata. Nüüd oli Stanley'le küllalt. Vahepeal olid ka järelsalgad, mis ühele saarele olid jäänud, pärale jõudnud, nii et tal oli kokku peale „Lady Alice'i“, 37 kanuud ja 685 inimest. 50 püssimehe ja 230 odamehega ründas ta 18-1 kanuul Bumbire metslasi nii osavasti ja mõjuvalt, et need loobusid takistusi tegemast ta edasiliikumisele.

Teade sündmusest Bumbire juures levis ümbruskonnas kaugele ja äratas Stanley vastu suurt lugupidamist. Kõikjal tuldi talle sõbralikult vastu, hangiti ta meeskonnale külluses toiduaineid ja pandi toime pidusid.

Viktooria järve uurimisel tuli selgesti ja ise-

loomustavalt ilmsiks Stanley talitusviis, mis kahtlemata oli üheks tema edu põhjuseks erakordselt raskeil Aafrika-retkedel. Ühelt poolt kindel püüd ja tahe saada hästi läbi inimestega, kellega tuli teel kokku puutuda, teiselt poolt aga hoolimatuim ning energilisim pihtaandmine, kui heaga ei õnnestunud läbi saada. Ja pärast seda ei mingit kättemaksu... Nii viis ta küll Shekka Ugandasse Mtesa kätte, arvatavasti selleks, et esialgselt vaigistada appitunud ugandalasi, kelle pealik salakavalalt oli tapetud ja kaaslased raskesti haavatud. Aga Stanley palvel laskis Mtesa kuningas Shekka jälle vabaks.

Stanley jättis oma ekspeditsiooni Dumosse ja purjetas ise „Lady Alice’il“ läbi ranna ja suure Sesse saarestiku vahelise väina, vedas Ntevi külas paadi maale ja läks siis jala Mtesa leeri, mis seisis Riponi joa teisel poolel. Seejuures tegi Stanley lõplikult kindlaks, et Riponi juga oli Niiluse ainsaks võimalikuks alguseks. Nagu hilisemad uurimised veel põhjalikumalt on selgitanud, oli tulemägi tekitanud Niiluse orgu basaltsulu, mis paisutas suure järve, kus endised mäeharjad tõusevad nüüd saartena veepinnale. Seega on seletatav ka, miks Viktooria järv on madal.

Mäletatavasti oli Mtesa lubanud anda Stanley’le sõdureid, et sel oleks julgem läbida ühe sõjaka rahva maad Muta-Nzige järve külastamiseks. Kuid kahjuks oli Mtesal parajasti muid muresid. Ta valmistas nimelt sõjakäiku vavumate vastu, kes elasid Ingira saarel. Mtesa seletas Stanley’le, et ta ei saavat anda sõdureid enne, kui sõda on möödas. Stanley otsustas jääda ootama. Vahepeal tutvus ta kaunis põhjalikult maaga, selle elanikkude ja ajalooga ja kogus etnograafilisi esemeid. Muu seas laskis ta ke-

dagi kaasasolevat misjonikooli kasvandikku San-sibarist. tõlkida mõned tähtsamad osad piiblist mereranniku keelemurdesse.

Kuid sõjakäik ei tahtnud anda Mtesale tule-musi, kuigi tal oli umbes 150 000 meest vavu-mate 20 000 vastu. Võitlust peeti ehtaafrikalikul viisil, see tähendab rohke kisa ja hooplemise saatel, kuid ilma suurema südiduseta. Mtesa mehed ei pääsenud saarlastele kuidagi juurde, kuigi neil olid kanuud tarvitada, sest saarlased olid ammust ajast tuntud osavate mere-, õige-mini järveröövlitena, kellega vagandadel oli raske veel võistelda. Stanley andis nõu ehitada mand-rilt saarele tamm, missuguse tööga tehtigi algust, aga jäeti varsti seisma.

Kuulnud Mtesa kindlat seletust, et ta ei saa anda mehi, enne kui sõda on viidud lõpule, mõt-les Stanley välja kavala plaani vavumate alis-tuma sundimiseks. Ta valis välja mitu suurt, umbes 20 meetrit pikka kanuud, sidus need üks-teisega kokku ja paigutas nende peale suure platvormi. Ümberringi pandud postide vahele põimiti okstest kolme meetri kõrgune sein kait-seks noolte ja piikide vastu. See omapärane sõiduk, millele oli mahutatud 60 sõudjat ja 150 sõjameest, keda ei olnud aga näha, liikus nüüd vaikselt saare poole. Otse saare all jäi ta pea-tuma, ja hirmunud saarlased kuulsid tugevat häält, mis käskis neid viivitamata Mtesaga rahu teha, või muidu hävitatavat saar kohe, sest kogu Uganda nõidusjõud olevat koondatud sellele imelaevale. Vavumaid, kes seisid nähtavasti kaunis madalal arenemisastmel, haaras säärane hirm, et nad soostusid kohe rahu sõlmima ja andamit maksma.

Oktoobri lõpul läks Stanley jälle tagasi Dumosse, kus ekspeditsioon teda ootas; seal hakkas ta kohe edasirännakut korraldama ja varsti asuti uuesti teele. Temaga ühinesid teel Mtesa poolt lubatud sõdurid, umbes 2000 meest pealik Samburi juhatusel. Pärismaalased osutusid neis piirkonnis kaunis vaenlikuks, ja kuigi ei juhtunud otseseid kokkupõrkeid, ei suutnud Stanley ometi sundida hooplevaid Uganda vagandasid vajalikult kaugele kaasa tulema.

Teekond läks läbi suurte ürgmetsade, kus valitses peakohal kokkupõimunud okste tõttu alatine ööpimedus, siis jälle üle päikespaistelistel lainetavate legendikkude ja avarate niitude. Edasi mäed, sügavad orud, künkad ja mäeveerud — kõik maa soojas ning niiskes hinguses. Eemalt paistavad sinakashallilt kõrged, paljad mäed ja kaljud, kust tormavad alla väikesed ojad, et ühineda all jõe rahuliku vooluga. Siis süvenevad orud, kuni äkki ilmub nähtavale kõrge mägi. Jällegi ruttab kõrgendikelt alla tuhandeid ojasid ja jõgesid peajökke, mis nende veed viib järve. Ületanud viimaks kuiva ning pruuni kõrgmaa, peatutakse järsku hirmsa, umbes 1000 jala sügavuse kuristikku äärel. Kaugel kuristikku põhjas uinub järv ja tema selges vees peegelduvad kõrgmaa veerud.

Vagandad seletasid Stanley'le, et see olevatki Muta-Nzige. Aga nagu Stanley hiljem leidis, oli see tundmata järv, millele ta andis Wales'i printsi Albert Edward'i nime.

Kaugemale Stanley ei saanud. Unjoro kuningas andis teada, tema ei võivat lubada, et valge mees rändab tema maal ringi, kuna ta teise valge — Gordon pašaga sõdib. Ugandalased otsustasid pöörata tagasi, ei aidanud Stanley ilu-

sad sõnad ega kingituste lubamised. Isegi ta enda mehed ähvardasid ugandalastega kaasa minna ja seepärast jäi nähtud järv lähemalt uurimata.

Tagasi mindi tulnud teed, kusjuures tuli võidelda kallaletungivate vaenlastega. Stanley saatis kulleriga Mtesale kirja, milles ta kaebas Uganda pealiku teguviisi üle, kes keeldus edasi minemast. Mtesa vihastas kõvasti ja lubas saata talle appi 100 000 meest. Kuid Stanley keeldus abist, sest seesugune retk oleks toonud kindlasti palju verevalamist ja pealegi ei huvitanud Stanley't niipalju järvede kui „Livingstone'i päranduse“ Lualaba uurimine.

Huvitav on veel märkida, et Mtesa olevat kohelnud pealikut, kes saatis Stanley't, väga karmilt. Stanley käskjalg oli näinud teda raskeis ahelais ja võib arvata, et talle sai osaks surmanuhtlus.

Pärast lahkuminekut Mtesa vagandadest pööras Stanley lõunasse ja jõudis, ületanud Kagera jõe, Viktooria järve suurima sissevoolu, Karagve maale, kus valitses oma heasüdamlikkusest kuulus Rumanika, kellest Mtesa pidas palju lugu, kuigi ei olnud teda isiklikult kunagi kohanud.

Rumanika, keda olid külastanud juba Speke ja Grant, oli 6 jalga ja 6 tolli pikk, nii et Stanley ulatus talle vaevalt õlani. Ta oli haruldaselt sõbralik mees. Ta kuulas väga tähelepanelikult Stanley juttu ja andis ise kõigile küsimustele selgeid ning põhjalikke vastuseid, avaldades otsest rõõmu, et valge mees tahab tema maad tundma õppida.

Stanley veetis siin märtsis 1876 muretuid päevi ja tutvus lähemalt ümberkaudse loodusega

ja inimeste eluga. Rumanika pealinn asus ilusa järve läheduses. „Lady Alice“ pandi kokku ja veeti vette, ja Stanley tutvus järvega vajalikult. Kui ta oli juba paljugi näinud selle lahke kuninga maal, palus viimane teda minna vaatama ka Mtagata väevliallikaid. Rumanika andis talle kaasa kolmkümmend meest mõne õukondlase juhatusel. Teekond viis läbi viljarikka maa, kus külad asusid tihedalt ja kõikjal sõid suured koduloomade karjad. Teisel päeval õnnestus Stanley'l lasta maha suur ninasarvik. Kolmandal päeval saabuti Mtagatasse. Koht oli piiratud suurte, väga tihedasti kasvavate puudega ja taimestik oli haruldaselt lopsakas. Ahvid ja muud loomad vadistasid ja häälitsetsid ülal puude okstel, tihedas lehestikus valitses kaunis tugev hämarus.

Allika juurde oli kogunenud rohkesti inimesi tervist otsima. Ka Stanley jõi tervistusvett, kuid ei leidnud, et see oleks olnud eriti mõnus jook. Enne lahkumist võttis ta pudelitäie vett kaasa, et lasta seda Euroopas uurida. Tagasiteel laskis Stanley maha suure jõehobu, kes oli värvuselt peaaegu valge.

Sel retkel avastas Stanley ka vägeva Mfumbiro ehk Fumbiro mäe, mis paistis kaugel eemalt.

Rumanikalt sai Stanley palju teateid Karagve maateaduslikest oludest, muu seas ka Kivu järvest, mille avastas alles 1895 krahv von Götzen. Ülilahke kuninga jutustustes pidi Stanley vahel leppima ka münchhausenlikkude lugudega. Nii kõneles ta ühest kaugel asuvast rahvast, kus inimeste kõrvad olevat nii pikad, et ulatuvad maani. Magades panevat nad ühe kõrva vaibana enda alla, kuna teise võtvat peale varjuks külma vastu.

Mehed, kes neid olevat näinud, kutsunud ühe Rumanika juurde kaasa, kuid reis olnud nii pikk, et imeinimene teele ära surnud.

Karagvest tahtis Stanley minna läände, ümber Tanganjika põhjaotsa Njangvesse Lualaba ääres. Kuid ta pidi siis minema läbi Ruandast, kus valitses kuninganna. Selle maa valkjanahalised elanikud olid nii tigidad, et mitte ainuski araablane ei olnud julgenud minna nende maale. Seda sai kogeda ka Stanley juba esimeses piirikülas, kus elanikud tulid talle odade ja vibudega vastu nagu kurjad koerad. Ei jäänud muud üle kui tagasi pöörata.

Uurinud enam kui aasta jooksul, 17. jaanuarist 1875 kuni 7. aprillini 1876, Viktooria järve, selle randu ja saari, Niiluse allikaid ja kohati Viktooria järve ümbrust kaunis rahuldaval määral, asus Stanley viimaks edasirännakule. Lahkumine 60-aastasest sõbralikust Rumanikast oli Stanley'le kui ka kuningale õige raske. Viimane raputas kaua aega Stanley käsi, enne kui ta need vabastas, ja saatis oma pojad juhatama teda Usui kuninga juurde, kes oli Rumanika sõber.

Tee Usuisse viis läbi vaheldusrikka maastiku, aina mäed, orud ja legendikud. Metsades karjusid elevandid ja ninasarvikud, järvedes ja jõgedes pladistasid jõehobud, krokodillid ja muud veeloomad. Mitmekesiste pealike maaalade läbimisel pidi Stanley kogu aja maksma tasu riiete, klaaspärlide ja muu sellise näol, mistõttu tagavarad kiiresti vähenesid, nii et tuli kokku hoida. Sageli sõlmis Stanley mustade pealikutega verevendlus-lepinguid ja et oli võimatu lasta lõigata endale vere saamiseks peaaegu iga päev käevarde, siis pidid vahel asendama teda ta alamad.

Huvitav on, et Stanley sattus verevendlusse ka kardetava neegrikuninga Miramboga. Viimane tuli hiilgava ning hästi-varustatud saatjakonnaga Unjamvesi ühte suurimasse linna Serombasse oma sugulasi külastama — parajasti kui Stanley viibis seal. Mirambo, keda Stanley nimetab „Aafrika džentlmeniks“, tegi Stanley'le visiidi ja mõlemad mehed sobisid nii hästi, et sõlmisid verevendluse.

Kui Stanley liikus edasi, andis Mirambo talle kaasa saatjaid, kes juhatasid teda piki sõjakate ja verehimuliste vatutate raja, nii et tal ei tulnud selle Tanganjika järve läheduses asuva vihase röövrahvaga mingit tegemist.

27. mail jõudis Stanley Udžidžisse, mille turul leidis rikkalikus valikus kõiksuguseid kaupu, orjad kaasa arvatud, kelle kohtlemine oli harilikult väga julm. Maksuvahendiks olid siin, nagu kõikjal Kesk-Aafrikas sel ajal, riided, klaaspärlid ja mitmesugused muud esemed. Linna elanikkude arv ulatus kolme tuhandeni, kuna ümberkaudu maal elas umbes 36 000 inimest. Siinsed elanikud olid tuntud oma vahvuse, sõjakuse ja vabadusarmastuse, kuid ühtlasi ka mõistlikkuse ja taktitunde poolest. Udžidžis asuvate araablaste keskel aga valitses sageli tüli ja riid, kusjuures tapmisi ei juhtunud harva.

1871 oli Stanley koos Livingstone'iga sõitnud ümber Tanganjika põhjapoolse osa ja sellega tutvunud, selgitades muuseas, et Rusisi jõgi voolab Tanganjikasse. Nüüd tahtis ta tutvuda ka järve lõunapoolse osaga. Küll oli inglane Cameron 1874 külasthanud järve seda osa, aga ta ei olnud saanud küllalt kindlasti lahendada kõiki küsimusi, muu seas järve väljavoolu suhtes. Cameron uskus, et Lukuga voolab Tangan-

jikast välja, teiselt poolt aga arvati, et sel järvel ei ole üldse väljavoolu, sest järve pind näis järjest tõusvat.

Tanganjika oma sügava ultramariinsinise selge veega on kahtlemata ilusaim Sise-Aafrika järv. Selle järve otsustas nüüd Stanley võimalikult täielikult läbi uurida, missuguseks otstarbeks ta purjetas oma „Lady Alice'i“ ja Udžidži kubernerilt laenatud suure „Meofu“-nimelise paadiga, mis oli hiigelsuurest tekapuust välja raiutud, 51 päeva jooksul ümber järve. See retk oli mõnus ja möödus ilma õnnetuste ja eriliste pingutusteta. Kõrged, kohati omapäraselt kujunenud mäed andsid kaldale paljudes paikades nõidusliku ilu.

Stanley peapüüdeks sel retkel oli selgitada küsimus, kas leidub järvel väljavoolu. Maa elanikud, keda ta kohtas, väitsid, et Cameroni avastatud Lukuga ei voola järvest välja. Kui Stanley jõudis viimaks Lukugani, ei näinud ta tõepoolest mingit voolamist. Jõgi oli peaaegu kuiv ja vesi liikus ainult tuule aetuna veidi edasi-tagasi. Stanley arvas, et Tanganjika pind võis vahel olla nii kõrge, et ka jões oli vett. Hiljem märgatigi, et veepinna kõrgus kõigub 4—5 meetri ulatuses, olenedes sademete rohkusest, ja et kõrge veeseisu ajal Lukuga on kiiresti-voolav jõgi. Pandi tähele ka, et täitumiseks ja tühjenemiseks kulub kaunis palju aega.

Stanley katsus ka mõõta järve sügavust, aga 400-meetrilise loodiga ei saavutanud ta põhja. Hiljem on leitud üle 1270 meetri sügavusi kohti.

Tanganjika väljavoolu olemasolus ei olnud Stanley'l enam kahtlust. Aga kuhu see suundus? Oli see Niilus, Niiger või Kongo? Livingstone uskus, et Lualaba, kuhu voolas Lukuga, oli Nii-

lus, kuigi ta näis selles vahel kahtlevat. Paljud teadlased ei pidanud seda arvamust Livingstone'i enda ja ka mõnede teiste baromeetriliste mõõtmiste alusel õigeks, vaid uskusid, et siin on tegemist Kongo ülemjooksuga. Stanley otsustas minna Njangvesse Lualaba ääres, kus oli käinud Livingstone, ja rännata sealt piki jõge, kuni ta jõuab mereni, olgu see siis Vahemeri või Atlandi ookean. Ülesanne oli äärmiselt raske ning hädaohtlik, kuid Stanley'l oli liiga tugev iseloom, et lasta end kohutada suurimaistki raskustest.

Jõudnud Udžidžisse tagasi, leidis ta seisukorra olevat siin õige kurva. Francis Pocock oli raskesti haige, linnas möllasid rõuged ja ka paljud Stanley inimestest olid haigestunud. Lisaks kõigele olid paljud kandjad ära joosnud, hirmutatud Udžidži elanikkude jutustustest, et teisel pool Tanganjikat, kuhu Stanley tahtis nüüd rännata, elavat ainult õudseid inimes-sööjaid.

Ärakaranute hulgas oli ka neegripoiss Kalulu, mis tõi Stanley'le kibeda pettumuse. Ta oli Kalulu oma esimeselt Aafrika-teekonnalt Inglismaale kaasa võtnud ja seal kooli pannud, lastes ise Kullarannikul viibides endale kirjalikult teatada poisi arengust. Stanley suhtes on see igatahes huvitav nähtus, sest muidu seisis ta õieti täiesti ükski, just kui väljaspool inimesi, ega tegelnud isiklikult kellegagi.

Stanley'le on sageli ette heidetud külmust, hoolimatust ja jõhkrust inimeste, ka oma sugulaste vastu. Kui need etteheited vastavad tõele, siis on Stanley käitumine igatahes täiesti seletav ja vabandatav, pidades silmas tema väga kurba lapsepõlve ja äärmist hoolimatust tema vastu isegi ema poolt. Ometi näib, et ta kohtles

oma ema hiljem, kui ta oli juba üldiselt tuntud mees, hästi ja viisakalt. Oma poolõde Emmat aga armastas ta tõsiselt ja oli selle varase surma pärast väga kurb. Kuid ei saa panna talle pahaks, kui ta kord Londonis ajas revolvriga ähvardades toast välja oma purujoobnud poolvenna ja onupoja, kui need ühel õhtul ta juurde hotelli sisse tungisid, toetudes oma sugulussidemeile. Käitumine võis ju olla siin veidi aafrikalik, aga nii tõsine ja tagasihoidlik inimene— milles mõned tahtsid näha kõrkust! — nagu oli Stanley, ei saanud pidada palju lugu säärase sugulustunnete väljendusest, millega ilmusid tähendatud õhtul ta poolvend ja onupoeg.

Nähtavasti ei puudunud Stanley'l siiski ka pehmemad tunded teiste inimeste suhtes, kuigi nad tulid nähtavale väga harva, nagu oli lugu Kalulu puhul. Poiss saadi viimaks ühelt saarelt kätte ja Stanley laskis ta karistuseks läbi piitutada, näis aga nüüd olevat muutunud poisi vastu ükskõikseks ega hoolinud talt rohkem kui oma teistest meestest. Alles kui Kalulu hiljem Kongos hukkus, leinas Stanley teda õige tõsiselt.

Lühikese aja kestel korraldas Stanley oma meeskonna Udžidžis uuesti, palgates surnute, haigete ja ärakaranute asemele uued mehed ja muretsedes vajaliku varustuse. Septembri algul 1876 viis ta oma meeskonna üle Tanganjika Mtovasse järve läänekaldal. Kümnapäevase peatuse järel läks teekond siit edasi loode suunas, Manjemamaale.

Lääne pool Tanganjikat on viljakas, tihedasti asustatud maa, mis on rikas nii vihmast kui voolavast veest. Esimesed neegrisuguharud kellega siin kokku puututi, olid rahulikud ning sõbralikud inimesed. Uhombo maa-alal ei olnud seni

käinud veel ükski valge mees, kui viimaste hulka mitte arvata araablasi. Stanley ilmumine tekitab siin suurt ärevust ja paneb ka teda ennast mõtlema. Veel iialgi varem ei olnud ta näinud nii inetuid olendeid. Talle ei anna rahu nende inimeste toored näojooned ja barbaarsed ehted, mida nad kannavad: hiirepesad, ussinahad, gorillakondid ripuvad neil kaelas, — kuid ehtida on end tarvis! — mudast leemendavad kehad on ookriga värvitud. Kuid mis teeb asja koomiliseks, võib-olla osalt ka traagiliseks, on see, et need eurooplase silmis vaevalt inimeslikud hirmutised ei tunne põrmugi valge mehe üleolekut, vaid imestavad, kas nende ees seisev valge on ka tõesti nende-taoline ja -vääriline inimene. „Eha-a, va-a-a-antu!“ hüüavad nad venitades, täis imestust: „Kas need on inimesed?“

„Mõelge“, ütleb Stanley, „samas, kus meie, valged, omavahel arutleme, kas need neegrid, keda näeme enda ees, on inimesed, seisavad nemad seal ja avaldavad tõsist kahtlust, kas meie oleme inimesed!“

„Kuid väikestel põhjustel on sageli suured tulemused“, tähendab Stanley. Samal ajal, kui kahe eri maailma inimolendid vahtisid ja hindasid üksteist, lükkas üks mängiv poiss suure teiba ühele Stanley mehele kogemata pähe, nii et mees sai kaunis palju viga. „Ja kohe kõlas naistelt otsekohene ning südamlük kaastundehüüd ja nende näod väljendasid nii varjamatut osavõttu haavatu vastu, et mu süda nägi selgemini kui silm pori, alastuse ja ookri valerõiva alt inimsüdan, mis kaastundlikult tuksus endasarnase valu nähes... Märkasin nüüd, et olin teinud oma mustadele sugulastele ülekohut... Enne kui lahkusin sellest külast, pidin veel enam kahetsema

oma uhkust, sest pealik ühes oma alamatega kinkis mulle banaane, kanu, maisi ja palmiviina, ja nad saatsid mind austavalt kaugemale oma külast ja hüüdsid viimaks lahkudes, et kui ma veel kord tulen nende maad külastama, siis võtavad nad mind palju paremini vastu.“

Kui aga jõuti Manjema piiridesse, siis viibiti peaaegu kuni Atlandi ookeani rannikuni inimesööjate keskel. Ometi pääses Stanley Manjemast üsna rahulikult läbi, kuigi sealsed elanikud olid nii õelad ja salakavalad, et isegi nii haruldaselt heasüdamlik ja pehmeloomuline inimene nagu Livingstone, oli kaotanud viimaks, kui nad tegid neljat korda katset teda tappa, kannatuse ja käskinud oma mehi avada neile tule. Arvatavasti kartsid neegrid Stanley suurt ning hästi-relvastatud karavani, kui nad jätsid ta rahule.

Neljakümne-ühe-päevase rännaku järel saabus Stanley karavan araablaste külla Mvana-Mambasse Lualaba läheduses. Peale paljude mõjukate araablaste viibis seal ka kuulus elefantiluu- ja orjakaupmees — ühtlasi röövel, kui oli vaja — Hamid ben Mohammed, laialt tuntud nime all Tippu Tib. Tema nimi seisab lähedases seoses Aafrika ajalooga. Stanley päevil ajas ta väga suurejoonelist äri Kesk-Aafrikas ja oli kindlustanud endale — tänu oma energiale ja intelligentsusele — monopoli-seisukorra röövretkede toimepanemiseks õige laial maa-alal. Eurooplastega sai Tippu Tib hästi läbi. Ta las kis endale küll hästi maksta, aga tegi siis ka selle eest õige palju. Stanley oma selge ning praktilise mõistusega oli kohe taibanud, missugune suur jõud on Tippu Tib, ja pidas ta kaasabi Kongo-retkel väga vajalikuks.

Mõned lähevad niikaugemale ja väidavad, et ilma Tippu Tibita oleks Stanley'l niisama vähe õnnestunud ta suure kavatsuse teostamine, nagu seda said teha Livingstone ja Cameron. Kuigi

Tippu Tib.

see väide on vahest liialdus — ei olnud ju Stanley mees, kes laskis end takistustest heidutada —, ei saa siiski jätta kinnitamata, et Tippu Tibi abi tema erakordselt rasket Kongo-retke tunduvalt kergendas.

Stanley vajas Tippu Tibi abi peamiselt seepärast, et niikaua kui Tanganjika ümbruse viljarikas ning üldiselt rahulik maa oli läheduses,

pidi ta kogu aja arvestama oma meeste põgene-
mist. Tippu Tibi relvis mehed pidid ta karavani
vaos hoidma. Stanley mehed olid mitte vähesel
määral just araablaste hirmujuttude tõttu õige
araks tehtud. Kõneldi kardetavaist härjapõlv-
lastest, mürgistatud relvadest, inimessoojaist,
määratu suurest läbimatust metsast, kuhu ei
tungi ükski päikeskiir, koskedest, madudest ja
muist koledaist loomadest, näljast ja kõiksu-
gustest raskustest. Neil juttudel ei puudunud,
nagu Stanley'le hiljem selgus, tõepõhi. Aga
araablased liialdasid nii tugevasti, et Stanley
mehed olid hirmust ahastuses mõeldes, mis neid
ootab. Seepärast oli püüd põgeneda täiesti aru-
saadav. Selle pahe vastu võis aga anda parimat
abi Tippu Tib.

Vaevalt Mvana-Mambasse saabunud, asus
Stanley kohe asja juurde. Ta tutvustas Tippu
Tibi oma kavatsusega ja küsis, kas see tahaks
teda tüki maad piki jõge allapoole saata. Tippu
Tibil on ainult 250 meest. „Sellest jätkub“,
ütleb Stanley. „Ühes sinu meestega jätkub küll“,
vastab Tippu Tib, „aga kui ma pean pärast üksi
tagasi tulema läbi metsiku maa, siis ei jätku.“
— „Mis!“ hüüab Stanley, „kuid mõtle, mis saab
minust, sest minu ees seisab ometi täiesti tund-
matu suur maa.“ — „Kui teie, eurooplased, olete
nii hullud panema oma elu kaalule fantoomi
eest, siis ei ole meil, araablastel, vähematki põh-
just teile järele teha. Mis tähtsus on sel jõel?
Mis sa tahad teada sellest jõest?“ — Stanley
seletab, aga Tippu Tib vangutab pead. Ta kut-
sub oma abilise, kes on käinud kaugemal läänes.
„Kõnele, mis sa tead jõest.“ — „Ma tean kõik,
Allah olgu kiidetud...“ — „Missuguses suunas ta
voolab?“ — „Põhja suunas.“ — „Ja siis?“ — „Siis

voolab ta edasi põhja.“ — „Ja siis?“ — „Ikka edasi põhja. Mõned ütlevad, et ta jõuab viimaks merre.“ — „Missugusesse merre? Näita meile seda suunda.“ — „Jumal üksi teab.“

Ja siis jutustas mees veel araablase Mtagamojo retkest härjapõlvlaste maale, missuguselt retkelt oli pääsenud 310-st mehest tagasi ainult 30. Kuid Stanley ei lasknud end eksitada ja ka Tippu Tib oli viimaks nõus 1000 sterlingnaela eest 60 päevarännakut ehk umbes kolm kuud kaasa tegema.

Arvestades suurt vastutust pidas Stanley nõu oma ainukese järelejäänud valge mehe Pocock'iga. See asjaolu tunnistab muuseas, et hiljem mõnelt poolt kuuldavale tulnud etteheited, nagu ei oleks Stanley oma valgeist kaaslastest kunagi hoolinud, vaid alati omapead talitanud, ei pea vähemalt igakord paika. Stanley tutvustas Pocock'it seisukorraga ja ütles, et kui ei saa Tippu Tibiga kokku leppida, siis on väga raske jätkata teekonda läände, sest mehed on täis hirmu inimessööjate, madude, leopardide ja krokodillide ees. Mis teha? Pöörata tagasi itta mererannikule? Või lõunasse Sambesi jõe juurde? Või minna siiski piki tundmatut suurt jõge Lualabat põhja poole, ostetud ja endaehitatud kanuudega, päevast päeva tükk teed edasi, kuni jõutakse Niiluseni või mõne suure järveni põhjas, kuhu see jõgi suubub, või kuni temast saab Kongo, mis volab Atlandi ookeani?

Pocock kuulas pärani silmi ja ammuli sui ja pani siis ette liisku tõmmata. „Tore mõte!“ hüüdis Stanley. „Siin on ruupia. Pea on põhi ja vapp on lõuna ja Sambesi.“ Kuus korda langeb raha vapiga ülespoole, ja Stanley otsustab minna — põhja, piki Lualabat! Huvitav iseloo-

mujoon! Tema ise otsustab, mis teha, mitte juhust. Ja Pocock on selle otsusega täiesti nõus.

Tippu Tibiga lepitakse lõplikult kokku. Ta annab 140 püssi- ja 60 odameest, kokku aga on Tippu Tibil 700 inimest, kellest osa pidi omapead röövima elevandiluud ja orje, kui jõutakse uutele maa-aladele. Stanley enda ekspeditsioon koosnes üldse 154-st inimesest, naised ja lapsed kaasa arvatud. Relvadeks oli neil 29 snaiderpüssi, 32 eestlaetavat, 2 vintšesterpüssi, 2 kaheraudset püssi, 40 revolvrit ja 68 kirvest. Ainult 40 püssidega varustatud meest oli enam või vähem usaldusväärne. Nii algas siis Stanley oma julget ning ainulaadset teekonda õieti suhteliselt üsna väikese salgaga.

24. oktoobril asus ekspeditsioon Mvana-Mambast teele ja oli mõne päeva pärast Njangves Lualaba ääres, kõige läänepoolsemas paigas Sise-Aafrikas, kus veel asus araablasi.

5. novembril 1876 algas siit retk õudsesse tundmatusse, retk, mis oli täis suuri pingutusi, alatisi hädaohte, kehalisi ja hingelisi kannatusi ja mille võis siiski võrdlemisi õnnelikult ja väikeste kaotustega viia lõpuni ainult niisugune vankumatu tahe, meelekindlus ja otse haruldaselt suur teohimu, nagu oli Stanley'l, kes ei tahtnud üldse teada puhkusest. „Nädala, isegi kuu suudan vastu panna tegevuseta“, lausub ta kord, „siis aga astub raisatud aeg tondina mu ette ja süüdistab mind. Ma pean midagi tegema, ükskõik mis see oleks, kui see ainult vaigistab mu nälga teotsemise järele.“

„Stanley'le on omane taltsutamatu teohimu, ühendatud kaugenägeliku pilguga, mis teeb ta suuteliseks korda saatma suuri asju.

Kui juhus oleks viinud Stanley teisele eluteele, siis oleks ta võib-olla niisama hästi avastanud näiteks põhjanaba, nagu ta nüüd selgitas Kongo jõe küsimuse. Stanley'l on alati olnud auahnust panna kogu oma võime tegevusse, mis ta kord on alanud. Teda haaras siis seesmine rahunus ega andnud talle enne rahu, kui ülesanne oli viidud lõpule.“ Nii hindab Stanley't sakslane Paul Reichard.

Njangvest lahkumise järel jõudis karavan juba teisel päeval Mitamba ürgmetsa. Mõned puud olid seal tõelised hiiglased, kuni 30 meetrit kõrged. Maapind oli soine, puulehtedelt tilkus lakkamatult vett ja metsas valitses ka keskpäeval videvik. Hommikuti oli seal sageli paks udu.

Pikkamisi liiguti edasi kitsail teeradadel. Vahetevahel tuli kirveste varal rajada teed läbi väänkasvudest põimiku. Kandjad kaebasid väsimust ja kümnepäevase rännaku järel seletas Tippu Tib, et tema pöörab oma meestega tagasi. Muidugi, leping on sõlmitud, aga kui Allah on ilmselt säärase retke vastu, mis siis teha!

Kauplemise järel lepiti viiesaja sterlingnaela peale kokku, et Tippu Tib läheb veel 20 päeva kaasa.

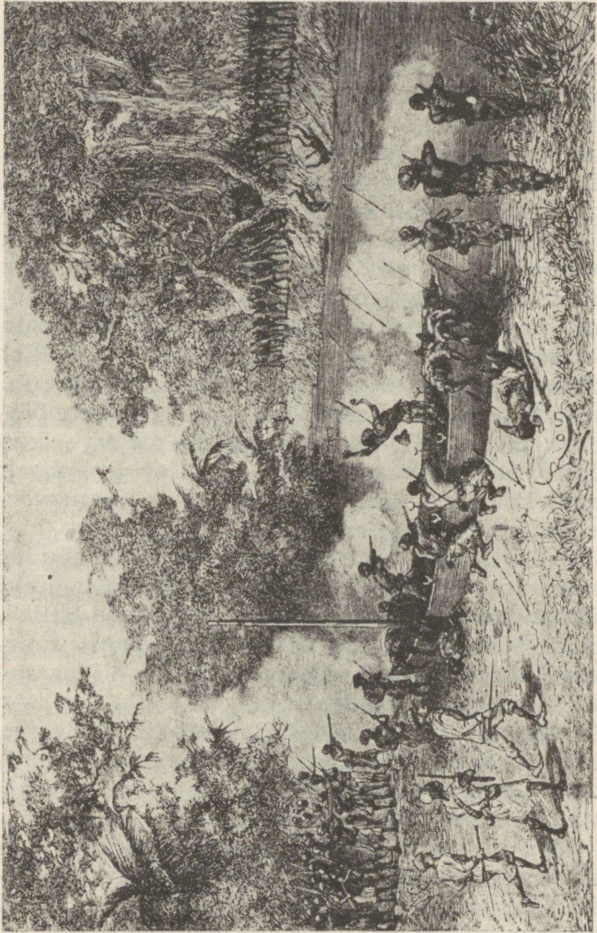
Teel jõe äärde satuti metsamaas Uregos külla, kust suur karavan sai toiduaineid. Elanikud olid õige osavad sepad. Stanley tähelepanu äratasid pealuud, millega olid kaunistatud tänava ääred. Ta luges neid 186. Küla elanikud ütlesid need olevat suure ahvi *soko* ehk šimpansi pealuud. Stanley võttis paar pealuud kaasa ja viis nad Inglismaale, kus professor Huxley tunnistas nad ilma vähemagi kahtluseta inimeste pealuudeks. Inimessööjad kartsid tõtt kõnelda.

19. novembril jõuti Kampunzu juurde Lua-

laba jõe ääres, mis voolas siin, vägev oma 1200-meetrilises laiuses, põhja poole. Stanley pidas oma meestele kõne ja seletas, et neile on saanud osaks lahendada selle hiigeljõe suuna saladus. Ta koputas oma meeste — vangvanade, vabade sansibarlaste — julgusele ja vahvusele ja küsis, kes tahab temaga koos jälgida jõge. „Lady Alice'i“ paadijuht Uledi hüppas üles, võttis Stanley põlvede ümbert kinni ja ütles, et järgneb temale isegi surma. Tema eeskujul oli veel 37 meest kohe nõus kaasa minema. 95 aga seisis vaikides ja enda ette maha vahtides.

Araablased tegid veel kord katsed mõjustada Stanley't oma kavatsusest loobuma, kuid täiesti tagajärjetult. „Lady Alice“ veeti vette ja Stanley, Pocock, Tippu Tib ja umbes 30 vangvanat astusid paati ja hakkasid piki jõge alla liikuma, kuna suurem osa ekspeditsioonist tuli mööda randa järele. Loomulikult sai kallast mööda ainult pikkamisi liikuda, nii et paadimeeskond pidi sageli ootama, kord isegi kolm päeva. Rännak oli pingutav ja väsitav ja sageli tülitasid Stanley mehi sõjakad pärismaalased.

Igal jõe käänakul kostab jubedaid hoiatus- ja sõjasignaale, metsad kajavad vastu kohutavaist häältest. Kõige õudsem on puutrummide lakkamatu tume rütm. Tundide viisi, päeval kui ööl taotakse neid jõe-äärseis ja -lähedastes külades informatsiooniks ekspeditsiooni liikumisest. Tihedaist põõsaist ja puude otsast lendab mürgiseid nooli. Inimesed, kes kukuvad jõkke, haaratakse kohe kalda ääres luuravate krokodillide poolt. Metsad kajavad aga järjest pärismaalaste sõjahüüdeist, mis mõnes kohas kõlavad „uuh-hu-hu-hu“, teises kohas aga „bo-bo, bo-bo-bo-bo“.

Lahing inimessööjatega.

Ukassa juures sattus Stanley esimest korda kosele ja siin oleks ta peaaegu kaotanud paar kanuud ja mehigi. Viis meest oli hakanud kohe omavoliliselt kosest alla sõitma. Kanuud läksid ümber ja mehed ronisid nende põhjale, kuid samal ajal tungis neile kallale pooltosin pärismaalaste kanuusid. Stanley kiire ning otsustav vaheleastumine päästis aga mehed ja kanuud. „Lady Alice“ kanti kaldal kosest mööda, kanuud aga saadeti tühjalt kosest alla.

5. detsembril jõuti suurde Ikondu külla, mille elanikud olid nähtavasti põgenenud, aga kus leidis küllalt toiduaineid — banaane, meloneid, maapähkleid jne. Kuid sellest hoolimata oli meeskonna seisukord väga kurb. Tippu Tibi inimeste hulgas möllasid rõuged ja düsenteeria, paljudel olid jalahaavad, juhtus ka kopsupõletikku ja tüüfust. Ei möödunud päevagi, kus jõgi ei saanud paari ohvrit. Stanley ja Pocock tegid kõik, mis suutsid, et haiguste vastu võidelda.

„Sageli kippusid mul meeskonna saabudes määratud puhkekohta pisarad silmi nähes neid viletsaid haigeid, kes tuigerdades liikusid külla“, kirjutab Stanley. Õnneks leiti Ikondus suur, kuigi lekkiv kanuu, millesse, kui see oli parandatud, mahtus 60 haiget.

Samas külas püüdsid mehed kinni vatve suguharust härjapõlvlaste, kes oli oma mürgistatud noolega varitsenud karavani möödamarssimist. Stanley laskis mehikese hiljem joosta.

Unja-Nsingi küla juures oli Stanley'l esimene „merelahing“ pärismaalastega, kes tungisid ekspeditsioonile kallale 14-s kanuus, kuid aeti püssitulega laiali. Kolm Stanley meest sai mürgistatud nooltest haavata, aga et haavu viivi-

tamata tarvilikul viisil ravitseti, paranesid mehed varsti.

Liiguti edasi, kuid iga päev suri inimesi, teiste hulgas kaks Tippu Tibi lemmiknaist. Niisamuti tuli nüüd olla alati valvel pärismaalaste kallaletungide vastu ja lüüa lahinguid. Eriti korrapärane ja kestav oli lahing Vinja-Njara küla juures, kus võitlus kestis kolm päeva, kuni viimaks jõudis appi Tippu Tib. Selsamal ööl tungis Stanley oma parimate meestega „Lady Alice’il“ vaenlase külla ja riisus sealt 36 kanuud. Nüüd palusid pärismaalased rahu. 15 kanuud said nad tagasi, niisamuti ka kinnipüütud naised. Ülejäänud kanuud jättis Stanley vastava hinna eest endale ja sõlmis pärismaalastega verevendluse. Stanley oli kaotanud ses võitluses 4 meest, kuid oli saanud kanuude näol väärtusliku vara, millel oli ta edasilikumise hõlbustuseks suur tähtsus.

Selsamal päeval teatas Tippu Tib, et ta nüüd tingimata pöörab oma inimestega tagasi, ja Stanley ei tahtnud, vahest ei suutnudki neid enam pidada.

Jõulud veedeti võimalikult rõõmsalt ja mõnusalt. Muu seas pandi toime võidujooksud ja võidusõudmine auhindadele. Võistlusest võtsid osa ka araablased ja suurimat lõbu pakkus kõigile võidujooks Tippu Tibi ja Francis Pocock'i vahel, kus esimene tuli võitjaks ja sai auhinnaks ilusa hõbepeekri. Huvitav on märkida, et lõpuks võistlesid jooksus ka kümme noort naist. Pidulõppes tantsuga, millest võttis osa sada pärismaalast kõigis oma ehteis. Tantsumuusikat tehti trummide ja elevandiluust viledega.

27. detsembril paigutati Stanley meeskond, kokku 149 inimest ja mitu ratsaeslit, kahekümne

kolme kanuusse ja järgmisel hommikul algas sõit jõge mööda alla, mis kestis seitse kuud ja millele leidub avastusretkete ajaloos vaevalt võrdset raskuste ja hädaohtude poolest.

Kaldal seisis Tippu Tib oma inimestega ja nad laulsid ühehääleliselt üht oma ilusaist lauludest, mis imeliselt haaravad kõiki kuulajaid.

Kongo, mille laius leitakse olevat siin juba 1600—1800 meetrit, suundub kogu aja põhja. Kaldaid ja ka saari katab paks mets nagu tume müür. Iga katse tungida pilguga sesse müüri on ajata. Jõel on päikesvalgus nii terav, et vesi näib olevat leekides. Krokodillid soojendavad end liivapangastel, jõehobud ja elevantid suplevad kalda-äärtel, õhk on täis kõiksuguseid putukaid, ahvikarjad liiguvad puude otsas, sõjatrummid põrisevad külades ja üks rünne järgneb teisele. Kus iganes see võõras laevastik nähtavale tuleb, tekitab ta pärismaalastes hirmsaid vihaavaldusi. Erandlikku ükskõiksust või isegi sõbralikkust leidub üpris harva.

Stanley oli saanud Tippu Tibilt kaks noort tõlki. Kuid asjata hüüavad nad metsa oma „sen-nen-neh“ — „rahu“ —, sest vastuseks kuulevad nad ainult: „Meie ei hooli teie sõprusest; kui te ei lähe tagasi, sööme teid. Liha, liha, liha! Me saame palju liha! Bo-bo-bo-bo! Bo-bo-bo-bo!“

Üldiselt elas Kongo ääres väga tige rahvas. Peaaegu iga küla seisis teisega vihavaenus ja vastastikused võitlused olid igapäevaseks asjaks. Elanikud olid enamasti kõik inimessööjad ja hindasid oma ligimest peamiselt värsket liha seisukohalt. Kuid mis võib olla kõige huvitavam, need inimessööjad seisid hästi kõrgemal omapärase kultuuri tasemel kui muud neegrid Aafrikas.

Nad olid head paadiehitajad ja imeosavad sepad. Niisamuti valmistasid nad raffiakiududest*) tõelisi kunstiesemeid. Nad ehtasid endale ilusaid onne mitmekesise mööbliga, mida teised neegrid üldse ei tundnud. Ka nende trummid ja elevandiluust sarved väärised tähelepanu.

Stanley ekspeditsioon viibis alatises metslaste kallaletungide ohus. Tuli olla valvel ja võitlusvalmis päeval kui ööl. Ka toiduainete hankimine valmistas suuri raskusi, sest pärismaalastega ei saadud ju harilikult üldse kõnelda, vaid iga kokkupuutumine tõi kohe löömingu. Harilikult tuli võtta toiduaineid vägivaldselt. Ainult 1877. a. jaanuari algul kohtas Stanley metslasi, kes vastasid hüüdele „sen-nen-neh“ niisamasuguse hüüdega ja osutusid väga sõbralikeks ning vastutulelikeks inimesteks, kellelt sai osta mitmekesiseid toiduaineid. Need olid vankorod, kes väitsid, et nad ei olevat inimessööjad. Need sõbralikud pärismaalased jutustasid Stanley'le ka suurtest koskedest, mis olevat lähedal ja millest ülepääs olevat võimatu, ja soovitasid tagasi pöörata.

Selsamal päeval tungis ekspeditsioonile kallale mingi suguharu nii suurte kanuudega, nagu Stanley veel ei olnud näinud. Mehed, värvitud punase-, musta- ja valgekirjaliseks, näisid olevat väga sõjakad ja vastasid kõigile Stanley rahu-pakkumistele ainult trummipõrina, sarvetuutamise ja metsiku hüüdega: „Me tahame valge mehe liha, me tahame valge mehe liha!“ Kuid sellest ei tulnud midagi välja, sest Stanley löi

---

*) *Raphia ruffia* — Aafrikas kasvav okaspalm, mille lehtede marrasknahast saadakse eriti aianduses tähtsat köiteniint.

neegrid põgenema ja võttis neilt ära kaks suurt 26 mehe kanuud, mida ta väga vajas.

Jõgi oli nüüd juba umbes 2600 meetrit lai. Jõeretke algusest oli möödunud ainult kümme päeva, aga oli läbi tehtud juba rohkesti võitlusi, mis üldiselt küll olid lõppenud õnnelikult, kuid olid hoidnud inimesed alati ärevil. Ühe suure jõe suust möödumisel rünnati Stanley't uuesti. Seisukord oli siin eriti raske seepoolest, et kosed — seitse koske järjestikku, mida nüüd nimetatakse Stanley koskedeks — olid lähedal ja Stanley oli sunnitud maale tulema. Kaks päeva kestnud vihase võitluse järel löödi metslased viimaks põgenema. Stanley kaotas kaks meest surnutena ja kümmekond sai haavata.

Uurides lähemalt koski jõudis Stanley selgusele, et ei ole muud võimalust edasipääsuks kui paadid kaldale tõmmata ja kuival maal koskedest mööda vedada. See pingutav töö, mida saatsid kogu aja pärismaalaste kallaletungid, nõudis tervelt 22 päeva. Kord pidi juhtuma suur õnnetus, sest üks paat sattus kose ees kiiresse voolusse ja läks ümber. Mehed pääsesid maale, peale ühe, kes jäi nagu ime tõttu peatuma kaljule otse kose äärel. Tänu Stanley korraldamisoscusele ja „Lady Alice'i“ juhi Uledi ja ta venna julgusele õnnestus meest mitmekordse katse järel viimaks siiski päästa.

Allpool Stanley koski algab pikk laevatav vahemik, kus ei takista laevaliiklemist ükski kosk ega kärestik. Jõgi laieneb siin juba 3700 meetrini ja kõikjal võib näha imeilusa taimestikuga kaetud saari.

Seal, kus suur Aruvimi voolab Kongosse, püüti Stanley tee kinni panna üle 50 hiigelsuure kanuuga, millest igapähe oli kuni 80 sõjameest.

Stanley kartis juba, et lugu ei lõpe siin hästi. Siiski pääses ta siingi oma tulirelvade, julguse ja juhiosavuse tõttu. Metslased löödi põgenema, kuid et saada neist väheks ajakski rahu, otsustas Stanley inimessööjaid karistada. Ta tungis oma meestega maale, hävitas mõned külad ja võttis ära elanikkude kanuud. Muu seas leidis külades rohkesi inimeste pealuid ja näritud konte ja ühel tulel küpsesid alles inimese käsivars ja roided.

Ühes külas leidis tempel, laia ümmariku katusega, mida kandis kolmkümmend kolm elevandiluust posti. See tempel seisis umbes nelja jala kõrguse jumalakuju kohal, millel olid mustad silmad, habe ja juus. Kuju oli kaunis kohmakas, aga puuslikuks hea küllalt. Vangvanad võtsid templi elevandiluust postid kaasa ja peale selle koguti veel umbes sada muud elevandiluust eset — sõjasarvi, käevõrusid, vasaraid, millega tambiti viigipuu koort riietusmaterjaliks, jne.

See viimane — kahekümne kaheksas — võitlus pani neid suhtuma suure umbusaldusega kõigesse, mis paistis olevat inimene. Neil tekkis pikapeale tunne, nagu oleksid nad metslaste jahiloomad, ja nad hakkasid sellest asjast juba tüdinema. Leidus vaevalt kolmkümmend meest, kes ei olnud saanud haavata. Kuid ükski asi, ei metslaste lakkamatud kallaletungid, mille arv tõusis Atlandi ookeanini jõudmiseni 32-le, ei rohkearvulised, sageli suurte raskustega ületatavad kosed, ei nälg ega haigused suutnud Stanley't kinni pidada. Väsimatult jätkus teekond maailma ühel suurimal jõel, mille laius ulatus nüüd 6—11 kilomeetrini, ja kanuude laevastik liikus mööda loendamatuist imeilusaist palmisaartest, mille taimestiku lõhn ja kevadvärvid panid vähekski ajaks unustama hädaohud.

6. veebruaril tegi jõgi esimest korda käänaku läände. See oli Stanley'le uueks tõenduseks, et ta viibib Kongol. Esiotsa ei olnud siin laial veelagendikul enam kosed tülitamas, kuid nüüd valmistas vahetevahel muret torm, mis pani suure jõe möllama ja takistas edasiliikumist, sundides otsima varju.

Neil päevil sattus Stanley toiduaineid otsides külla, kus ta oma suureks imestuseks võeti vastu sõbralikult. Talle toodi kingituseks kõrvitsakooretäis palmiviina, kusjuures vastutasu viisakalt tagasi lükati. Eriti meeldis elanikele Stanley märkmik, mida nad nimetasid *tara-tara*'ks ja millele nad omistasid imetegevat võimu. Selle märkmiku oleksid nad meeleldi ära ostnud, kuid Stanley ei saanud seda anda isegi elevandikihva eest.

Tähendatud küla lähedasel saarel peeti järgmisel päeval turgu ja siin nägid retkkondlased esimest korda üle hulga aja tulirelvi, nelja vana portugali püssi. Sündmus täitis neid suure rõõmuga, sest nad mõistsid, et olid viimaks jõudnud lääne kultuuri piirkonda ja et nüüd neid hakatakse tulistama kultuurrelvadest. Kui Stanley küsis jõe nime, sai ta esimest korda vastuseks „Skutu“, „Kongo“. See oli talle rõõmustav teade, kuigi ta kaua aega ei olnud enam kahelnud selles, et on avastanud Kongo.

Kuid edasi läks teekond alla piki vägevat jõge, kus võideldi teravaks viilitud hammastega inimessööjate vastu, kes olid osaliselt relvastatud vanade püssidega, millest nad lasksid rauatükide ja rauapuruga.

Saarestikus nähti palju linde — marabuid, kroonkurgi, flamingosid, lusikalinde, hanesid, parte, musti ja valgeid iibiseid, hõbekurgi ja

muid. Neid oleks võinud maha lasta niipalju kui sooviti, niisamuti ka punaseid pühvleid, keda leidis saartel suurte karjadena. Kuid ainuski pauk oleks toonud neile kohe kaela verejanulised inimessööjad.

Sel ajal ei maganud Stanley peaaegu sugugi. Moskiitode pilved täitsid telki, nende sumisemine kostis nagu metsmeeste kauge sõjakisa.

13. veebruaril oli Stanley'l kõva lahing. Nagu sageli varemgi, pääses ta ainult seetõttu eluga, et uudishimu näib olevat ürginimesel veel tugevam tunne kui verejanu. Muidugi ei olnud Stanley'l sugugi mõnus liikumatult istuda enda poole pööratud püssiotsa all, kuna vaenlane vah- tis teda pinevalt nagu mõnd imelooma. Kuid pealetungijad lasksid sellega õige hetke mööda ja nad löödi põgenema.

14. veebruaril oli Stanley'l jälle äge võitlus, arvult kolmekümne esimene ja vististi ägedaim kõigist seniseist sel võimsal hirmujõel. Stanley oli palju kuulnud Bangala suurest kaubarahvast ja arvas, et kui saabub sinna, siis pääseb pare- maisse oludesse. Kui Stanley karavan sattus sel päeval ootamatult väikese küla kohale, kuuldus kohe kiiret ning teravat trummipõrinat, millega liitus järjest rohkem trumme, kuni viimaks hak- kasid põrisema ka suured sõjatrummid. Stanley sõbralikule lähenemiskatsele vastati püssipauku- dega, mis haavasid kolme meest. Algas äge la- hing. Mida kauem see kestis, seda enam kogu- nes vaenlasi. Viimaks oli neid juba 63 kanuu- täit. Sõjahüüuna kõlas nüüd: „Jaha-ha-ha, ja Bangala! Ja-ja Bangala! Ja Bangala! Ja-ha!“ — nagu oleks hirnunud suur salk sõjatäkke. Mõned vaenlased olid väga julged ja tulid üsna

lähedale, kuid lõpuks sai neile siiski selgeks, et nende rauapuru ei saa tinakuulide vastu.

Bangala lähedal voolas Kongosse Mongala-nimeline harujõgi, mis oli seisnud kaardil juba hulga aega Bankaro nime all, kuigi siin ei olnud veel ükski valge inimene käinud.

Kõvad vastutuuled, mis algasid harilikult kell 8 hommikul ja kestsid kella 3-ni, takistasid edasiliikumist tunduvalt. Palavus seevastu ei olnud liiga vaevav, sest ta tõusis keskpäeval kuni 29°C. Muide, nii Stanley kui Pocock viibisid väga heas tervises. Nähtavasti paralüsee-rivad alatised pingutused, vaevad ja hädaohud Aafrika kliima mõju, sest ka teised avastajad on teinud samalaadilisi tähelepanekuid.

Muret tegi meeskonnale alatasa toidu hankimine, sest pärismaalased astusid neile enamasti ikka vaenlikult vastu. Ainult harva oli erandeid, nagu näiteks Ikangos, kus sõlmiti verevendlus ja osteti rohkesti toiduaineid. Aga juba veidi ülalpool kohta, kus suur jõgi Ubangi voolab Kongosse, tuli jälle võidelda. Et jõgi oli siin lai, siis sõitis Stanley saarte vahele, kus ta tsetse-kärbestest ja sääskedest hoolimata oli nagu paradiisi-aias.

Bolobo juures jõgi kitsenes neljale kilomeetrile, kaldad kõrgenesid ja saared vähenesid. Jõel viibis rohkesti kalastajaid, kuid need olid rahulikud inimesed.

Tšumbiri kuningas, keda Stanley pidas tema sõbralikkusest hoolimata kõige kavalamaks väikekuningaks, keda ta Aafrikas oli kohanud, saatis talle kingitusi ja tuli viimaks ka ise suure saatjaskonnaga Stanley't tervitama. Stanley vastas külaskäigule ja tal õnnestus osta siit rohkesti toidumoonna. Naised olid siin kaunis kenad.

Nad kandsid kaelas kuni kolme tolli jämedusi vaskrõngaid, mis pärast nende surma saadi kätte niiviisi, et laiba pea raiuti maha. Stanley arvestas, et kuninga 40-nel naisel ja tütardel oli kokku 700 kilo vaske kaelas.

Kuningas andis Stanley'le kaasa 45-mehelise saatjaskonna, kuid sellest ei olnud palju kasu.

9. märtsil oli Stanley'1 pärismaalastega viimane võitlus, kus sai haavata umbes 15 meest. Kuid nüüd tuli varsti võidelda palju vihasema ning väsitavama vaenlasega kui neegrid — jälle koskedega.

12. märtsil jõuti paika, kus jõgi laieneb järvetaoliselt ja mida Pocock soovitas nimetada „Stanley Pool'iks“, missuguse nime all ta jäigi maakaartidele.

Stanley Poolist väljudes murrab jõgi läbi mäestikust, moodustades alguse hirmsaile kärestikele ja koskedele, mis teevad edasise Kongo mittelaevatavaks peaaegu kuni mereni.

Stanley oli välja arvestanud, et ta viibis veel ainult 700 kilomeetrit eemal Bomast Kongo suudmes, maa, mille ärakäimine maad mööda oleks suhteliselt kerge. Ta ei teadnud aga, et ta asub merepinnast veel 300 meetrit kõrgemal ja et hiigeljõe lõpposas peab seega olema suuri koski. Loomulikult oli tal ka huvitav tutvuda jõega kuni lõpuni.

Koski, mis Stanley nimetas Livingstone'i koskedeks, oli tervelt kolmkümmend kaks. Ntamo koski, millega algas Livingstone'i koskede sari, oli kolm — „Poeg“, „Ema“ ja „Isa“. Viimane neist oli kõige kurjem kärestik, mida Stanley ütleb end olevat iialgi näinud.

Kujutelgem nelja penikoorma pikkust ja poole penikoorma laiust mereäärt, kus valitseb

orkaan, siis same kaunis hea käsituse selle kose mürisevaist laineist. Veerohkus selles koses on sada korda suurem kui näiteks Imatras ja kiirusiks arvestas Stanley 50 kilomeetrit tunnis. Kose mürin on hirmutav ja uimastav.

Algab vaevarikkaim osa kogu Stanley teekonnast. Kergemaist koskedest lastakse kanuud ja „Lady Alice“ alla kõitega, kusjuures siiski hukub kanuusid. Raskemaist aga ei pääse muidu üle, kui tuleb vedada sõidukeid maad mööda.

Kalulu koskedes, nagu Stanley neid nimetas, juhtus kaunis suur õnnetus. Stanley armsaim teener Kalulu, kellest oli juttu eespool, ja neli teist meest sõitsid kosele liiga lähedale ja hukkusid. Kose poole kihutavate meeste hirmunud näod seisid Stanley'l püsivalt meeles.

Esimesele kanuule järgnes kohe teine kahe mehega, aga nagu ime läbi sõitis see õnnelikult kosest alla ja mehed pääsesid tervena kaldale. Kohe tuli sama teed kolmaski kanuu, kus oli ainult üks poiss, hoogus Soudi. „La il Allah, il Allah! Olen kadunud!“ hüüdis ta kaldal seisvale Stanley'le ja kadus siis pimedasse sügavusse. Kuid 1. aprilli hommikul tuli Soudi kõigi imestuseks ja rõõmuks leeri, kaasas need kaks meest, kes olid pääsenud teisele kaldale ja kellele ei saadud viia abi. Soudi oli sõitnud alla kõigist Kalulu koskedest ja veel neist allpool olevaist koskedestki. Ta oli kanuust kogu aja kõvasti kinni hoidnud ja jäänud sõiduki pöörlemisest uimaseks, kuni ta viimaks oli sattunud ühele kaljule ja vedanud paadi maale. Siis oli tulnud kaks pärismaalast, sidunud ta kinni ja viinud külla. Keegi elanikest oli tundnud temas selle valge mehe kaaslase, kellel on suured tulised silmad ja pikk juus ja kelle püss paugub vahet-

pidamatult. Küla elanikud hirmunud ära, viinud ta tagasi kanuu juurde ja andnud talle pealegi rohkesti toiduaineid kaasa. Seejärel olevat ta kohanud mõlemaid teisi pääsenud mehi, kes otsisid kohta, kus jõest üle saaks. Kuigi jõgi oli väga kiire vooluga, pääseti siiski õnnelikult üle teisele kaldale, kus asus Stanley.

„Lady Alice’i“ koskedes ei puudunud palju, et Stanley ise ühes oma parimate meestega oleks saanud surma. Paati, milles oli Stanley ise viie mehega, lasti parajasti köitega koskest alla. Aga voolu jõud oli nii tugev, et kiskus köied meeste käest rannal lahti, ja paat tormas keset koske möllavaisse valgeisse lainetesse. Stanley, kes jõudis viimasel hetkel tõmmata paati koske kukkunud mehe, seisis paadi ninas ja Uledi juhtis päras. Nii algas äärmiselt hädaohtlik sõit, mis kestis kolm kilomeetrit, enne kui jõuti vaiksemasse vette. Mürin oli nii tugev, et kõnet ei olnud kuulda. Pöörased lained kihutasid paati — mööda vägevaist kaljumüüridest, mis suruvad Kongo määratud veekogud endi vahele. Eespool kuuldi tumedat mürinat ja vesi kargas metsikult püsti, nagu töötaks ta all tulemägi. Paat tormas selle veemäe harjale, kuid kiire ning osava sõudmisega suudeti juhtida ta madalamale poolele, enne kui ta langes veemäe all olevasse kuristikku.

Jõeteekonnaks, mille „Lady Alice“ oli teinud viieteistkümne minutiga, vajasid kanuud, mis lasti koskedest alla roogpalmi-köitega, neli päeva. Ometi juhtus seejuures õnnetusi. Nii tõmbas üks kanuu, milles oli Nubi-nimeline mees, enda 40 mehe käest lahti ja tormas koske. Aga Nubi oli hea ujuja ja pääses viimaks Uledi ja viimase venna Shumari abil.

Inkisi (nõiduse) koses muutub seisukord äärmiselt raskeks ja näib peaaegu lootusetuna. Siin ei olnud küll veekukkumist, küll aga kohutav veemöll, sest umbes poole kilomeetri laiusele kokku surutud jõgi oli siin muutunud täielikuks keevaks veekeeriseks, kus kõrged laineharjad ja sügavad veekuristikud pidasid üksteisega lakkamatut võitlust. Stanley'le ei jää muud nõu kui tassida sõidukid 350 meetri kõrgusele kaldale ja vedada nad maad mööda umbes 5 kilomeetrit edasi, kuni jõgi muutub jälle rahulikuks ja umbes 5 kilomeetrit laiaks.

See kava tegi imestusest keeletuks ta enda inimesed, aga veel enam pärismaalased, kes suure uudishimuga pealt vaatasid, kuidas see väsimatu ning kange võõras nüüd edasi saab. „Üles kaldale“, kordasid nad, vahtides hirmunult hiigelpuid ja metsikuid kaljusid kõrgel ülal. Aga kui esimesed kanuud olid ülal kaldajärsakul, sattusid pärismaalased säärasesse vaimustusse, et pakkusid end 600 mehega vedama sõidukeid kuni vaiksse veeni.

Kuid nõudis palju tööd ja palju vaeva, enne kui esimesed kanuud said üles. Tuli ehitada ka sepikoda, rajada tee läbi metsa kalda ääres ja kohati purustada kaljusid. Vahepeal valmistati kaks uut kanuud lagunute asemele. Möödapääsemine Inkisi koskedest nõudis ühes puhkusega terve kuu aega. Puhkust aga oli hädasti tarvis, sest inimesed olid raskest tööst viimaseni kurnatud. Peale selle haigestusid paljud düsenteeriasse ja õudseisse paisettesse. Ka Pocock'i jalad olid kaetud suurte mädapaisetega.

Aga veel seisis viis koske ees. Neist alla laskudes tabas ekspeditsiooni 3. juunil Masesse koses raske õnnetus, kus hukkus kolm meest,

nende hulgas ka Pocock, kuigi vahva Uledi, kes oli ka ümberlâinud kanuus, tegi kõik tema päästmiseks. Süüdi õnnetuses oli Pocock'i enda liigjuljus. Uledi ja ka teised mehed selles kanuus väitsid, et on võimatu sellest kosest alla pääseda, mispeale Pocock sai vihaseks ja sõimas neid memmeks. Mehed vihastasid omakorda ja lasksid kanuu minna, kuigi pidasid seda kõigi hukatuseks. Stanley oli ise lâinud järgmise kose Zinga juurde, kuhu oli ehitatud uus leer. Kõrgel kaljul istudes vahtis ta kiikriga Masesse kose suunas ja nägi äkki lainete möllus kummuli kanuud, millesse klammerdus inimesi. Ta saatis kohe hulga mehi neile appi, et katsuda neid enne päästa, kui Zinga kosk nad neelab. Kaheksa meest pääseski, hüpates vette ja ujudes randa, kui kanuu oli rannale veidi lähemale tulnud. Seejärel kihutas kanuu noolena Zinga koske.

Teade õnnetusest levis kiiresti ümberkaudseis külades, kus see tekitas suurt osavõttu. Elanikud tulid hulgi kaastundmust avaldama ja kohalikud kuningad väitsid, et õnnetuses olevat süüdi Masesse küla õel jumal. Juba varem olevat ta hukanud inimesi ses koses ja seepärast olevat nüüd Stanley'l õigus teha sellele külale ta saatanliku jumala tõttu lõpp. Kuid Stanley oli siiski teises arvamuses ja küla jäi alles. Siis lohutasid sõbralikud kuningad: „Joo meie palmiviina ja unusta mure!“

Pahim oli see, et Stanley meeskonnasse mõjus see õnnetusjuhtum väga masendavalt. Nad vastasid talle vaevalt veel, töötasid vastumeelselt ja leeris istusid süngelt vaikides tule ümber. Jõgi tundus neile täitmatu ebajumalana. Teades, et pole võimalik koju pääseda, tahtsid nad viskuda maha ja surra. Jõevoolus varitses surm,

kui mitte täna, siis homme. Kuid Stanley tahe viis nad edasi ja peagi pärast mässukatset Zinga kose juures paranes meeste meeoleolu. Meeste nurin oli omajagu põhjendatud ka kehva toidu tõttu, sest vahetusainete tagavarade vähesuse pärast ei olnud võimalik peale maniokijahu palju midagi osta.

Zinga kosest laskumisel sai jälle üks mees hukka, ühes uue, alles ehitatud kanuuga, kuigi Uledi püüdis päästa meest, pannes kaalule oma elu.

Inglusi kosest pääseti kaunis kergesti alla, kuid siis jõuti Mbelo koseni, kus rannakaljud olid nii kõrged, et inimesed paistsid all kose ääres väikeste putukatena. „Lady Alice'i“ alla lastes katkesid jälle köied ja paat, milles oli peale Stanley veel kuus meest, nende hulgas ka julge, rahulik ja osav tüürimees Uledi, tormas noolena kosest alla. Kui Stanley pärast õnnelikku sõitu oma meeste juurde astus, ütles üks: „Meie näeme nüüd, et jumal sind kaitseb. Jah, meie jõuame sinuga koos mereni. Kuid ära kiusa enam seda nurjatut jõge. Lähme koskedest kaldal mööda. Mis me suudame, seda teeme sinu eest.“

Võideti veel mitu koske ja kärestikku, mis aga ei olnud eriti raskesti läbipääsetavad, kuni viimaks jõuti 30. juulil suure kose Isangila juurde, kust saadik jõgi oli suudmest alates eurooplastele juba tuntud. Mereni oli siit ainult viie päeva tee. Arvestades oma meeskonna suurt väsimust, kurnatust, haigusi, ja asjaolu, et allpool leidis veel hulk suuri koski, millest nõrgestunud meeskond ei oleks jaksanud enam sõidukeid mööda vedada, otsustas Stanley minna jala Bomasse. „Lady Alice“ veeti kõrgele kaljule,

Tee viib üle mägede.

kuhu ta jäigi puhkama, sooritanud pika teekonna Aafrika tundmatuile vetel.

Kurnatud nägudega kõhnakehalised vangvanad asuvad suhteliselt lühikesele, kuid siiski raskele teekonnale. Nende seljad on küürus, põlved värisevad, aga nad ruttavad edasi. Neil on veel ainult üks mõte: meri! Kuid nad on jõudnud „rummi-piirkonda“, kus saab toiduaineid ja muud hädavajalikku osta ainult rummi vastu. Euroopa kultuur on siin juba sügavat mõju avaldanud. Asi läheb rumminorimise suhtes juba nii tüütavaks, et kord katkeb isegi rahuliku Uledi kannatus ja ta annab ühele kuningale kõrvalopsu. Seniks kui kuningas saab oma sõjaväe appi kutsuda, ollakse juba kaugel.

Viimaks ei jäänud Stanley'l üle muud nõu kui saata neli parimat meest Bomasse abi otsima, andes neile kaasa kirja, mis oli adresseeritud „igale inglise keelt kõnelevale džentlmenile Bomas“. Ta seletas kirjas oma äärmiselt rasket seisukorda, palus abi ja lausus: „Kui ma ei saa kahe päeva jooksul abi, siis ootab mind hirmus aeg surevate inimeste keskel.“ Kirja lõppu liskas ta postskriptumina: „Kui te ei juhtu minu nime teadma, siis olen mina see, kes 1871. aastal leidis Livingstone'i.“

6. VIII 1877, kui meeskond süngena lebas kuski külaserval, kuuldus äkki väikese poisi teravat hüüdu: „Ah, ma näen Uledit mäest alla tulevat ja tema järel tuleb palju inimesi!“ Kõik hüppasid üles vaatama. „Tõepoolest! Õige! La il Allah, il Allah! Me saame süüa, viimaks ometi süüa! Oi seda Uledit! Ta on päris lõvi! Me oleme päästetud!“

Enne kui jõuti Bomasse, tuli sealt vastu teine saadetis toiduaineid ja viimaks ka pikk

rida kandevõrke, milles Boma härrad, enamasti portugallased, aga ka üksikud inglased, prantslased ja hollandlased, tulid võõraid vastu võtma. Isegi Stanley pidi kõigest oma vastuvaidlusest hoolimata tegema viimase osa teekonnast kandevõrgus.

Stanley teekond läbi Aafrika oli kestnud 999 päeva. Bomas viibis ta ainult mõne päeva. Ta suurimaks mureks oli esiotsa, kuidas viia oma meeskond tagasi Sansibari. Bomast sõitis ta aurikul Kabinda sadamasse Kongo suudme põhjakaldal ja sealt lühikese peatuse järel San Paolo de Loandasse Guinea lahes. Seal hakkas väsimatu avastaja kohe oma mõlemale lehele artikleid kirjutama.

„Missugust hiigelenergiat vajatakse selleks, et kohe säärase reisi järel suuri aruandeid kirjutada!“ hüüab Paul Reichard.

Stanley meeskonna liikmed aga osutasid pärast mereranda jõudmist, kuigi neil ei olnud muud teha kui süüa ja puhata, erilist masendatud meeolelu, mis ei tahtnud kaduda ka siis, kui neile sai teatavaks, et nad viiakse tagasi oma kodumaale Sansibari. Rannas, merereisil Sansibari ja isegi seal surid veel paljud retke pingutuste tagajärjel.

Mis puutub Stanley'sse, siis oli küll ta juus selle reisi tulemusena halliks muutunud, kuigi ta oli ainult 37 aastat vana. Aga muidu oli ta endiselt tugev, energiline ja ettevõtlik. „Näis, nagu oleks tasse koondunud kogu ta esivanemate jõud, isa ja ema poolt“, ütleb Jakob Wassermann. Kuid peapõhjust Stanley suures vastupidavuses, võrreldes ta meeskonnaga, tuleb otsida ikkagi rassilises vahes.

Stanley oli lahkunud Bagamojost 17. novembril 1874 356 inimesega, nende hulgas kolm eurooplast. Neist inimestest jõudis Sansibari tagasi ainult 108, kaasa arvatud mitu last, kes teel olid sündinud. Teel suri 114 inimest, kellest võitluses langes 58. Tippu Tibi meestest suri 38 ja vagandadest, kes Stanley't saatsid, 21. Peale selle oli Stanley jätnud 5 oma inimestest pärismaalaste kätte. Mis nendest sai, ei ole kindlasti teada. Kuid palju raskeid etteheiteid on Stanley'le seepärast küll langenud. Selle sammu peapõhjuseks oli olnud varguste toimepanemine meeste poolt. Näljaga, mida Stanley meeskond sai tunda eriti retke lõpposas, varastasid mehed pärismaalastelt toiduaineid, peamiselt maniokijahu. Kinnipüütud meeste väljalunastamiseks puudusid Stanley'l vajalikud vahendid ja võib-olla tahtis ta ka, jättes mehed pärismaalaste kätte, teisi varguste eest hoiatada.

Muidugi, puudus oli tihti nii suur, et Stanley ääretuks üllatuseks oli kord niisugune eeskujulik mees, tõsine kangelane, nagu Uledi varastanud tagavarast viis naela ilusaid *sami-sami*-pärlid. Need klaaspärlid olid ekspeditsioonile sel ajal suurema väärtusega kui kuld, sest ainult nende vastu võis osta toiduaineid. Arvestades seda tahtis Stanley Uledit karistada ja kutsus terve meeskonna kohtuks kokku. Kõik seisid Uledi eest, tuletades meelde ta väga suuri teeneid teekonnal, ja mõned pakkusid end vastu võtma Uledile määratud hoope: „Kui ma tean, et saan nad Uledi eest, siis ei tunne ma neid.“

Stanley jättis Uledi karistamata. Aga kui ta seda siiski oleks teinud, kas oleks olnud õigust teda süüdistada? Siis peab süüdistama ka iga väljakohut, kes teeb raskel ajal raskeid otsuseid.

Muidugi, Stanley oli karm ja vali, muidu oleks ta vaevalt suutnud teostada oma suurt retke, mida mõned teadlased seavad kõrgemale Kolumbuse retkest, sest et Stanley oma olevat olnud palju kardetavam ja pingutavam ja nõudnud märksa suuremat energiat ja hoolt, hoopis kõnelemata mõlemate retkede eesmärkidest — üks läks otsima varasid, teine teenima teadust.

Kuid hoolimata oma valjusest püüdis Stanley olla oma meeste vastu õiglane ja kanda nende eest hoolt niipalju, kui see oli võimalik. See pärast on ka arusaadav, et paljud suured, tugevad mehed nende hulgas nutsid rõõmust, kui selgus, et Stanley oli pääsenud eluga hädaohtlikust sõidust „Lady Alice’iga“ koskedest alla.

Oma Kongo-retkega avastas Stanley uue suure maa-ala, kus peale muu asutati võrdlemisi lühikese aja pärast uus riik — Kongo riik. Euroopa riigid leidsid Aafrikas rohkesti uusi toorainete allikaid, aga ühtlasi ka uusi turge oma tooteile. Stanley töötas kavakindlalt ja energiliselt selleks kaasa, et arendada avastatud maades tsivilisatsiooni, ja ei ole tema süü, kui Euroopa viis Aafrikasse ka palju pahesid.

Stanley Kongo-retke najal lahendati paljud maateaduslikud küsimused, millega kultuurmaailm oli tegelnud juba aastatuhandeid, ja seeläbi omandasid teiste uurijate tööd teatud mõttes tervikliku kuju.

Tabavalt iseloomustab Stanley tegevuse tulemust dr. P e t e r m a n n, öeldes:

„Sel kombel on Stanley teinud rohkem kui kogu teaduslik uurimine Sise-Aafrikas enam kui kolmekümne aasta jooksul. Ta on teinud rohkem kui kõik eurooplaste retked viimase kaheksakümne aasta jooksul ja araablaste reisirid,

pandud toime enam kui tuhande aasta jooksul kõikjale Sise-Aafrikas. Ta on teinud rohkem kui kogu klassikaline vana-aeg ja on lõpuks selgitanud enam, kui miljonid pärismaalased teavad oma maast. Ei leidu teist sarnast näidist kogu maakera avastamisloos.“

Mis puutub Stanley vastuvõttu ta armsate kaaskodanikkude poolt, siis oli seekord veidi raske süüdistada teda pettuses ja luiskamises, nagu oli sündinud Livingstone'i leidmise puhul. Kuid kallaletungiks leidus nüüdki küllalt ainet. Ei tahetud leppida nimelt sellega, et Stanley inimesöjatel, kes ta liha himustasid, pead ei silitanud, vaid tina andis. Nii kostis keset juubeldamist, millega suur avastaja Euroopas vastu võeti, ka küllalt valjult hääli, mis kõnelesid Stanley suurest julmusest ja verejanust ja mis isegi sepitsesid oma väidete tõhustamiseks olematuid lugusid.

V.

Riiki rajamas.

Kui Stanley Kongo-retkelt koju tülles Itaalia kaudu Marseille'sse jõudis, ootas teda jaamas kaks Belgia kuninga Leopold II saadikut, kes palusid teda sõita Brüsseli. Kuningal olevat tähtsaid kavatsusi ja ta tahtvat nende üle Stanley'ga kõnelda. Stanley aimas, milles on asi, kuid olles, hoolimata suurest ebaõiglusest, mis talle osaks oli saanud Inglismaal, ometi suur isamaalane, seletas ta Belgia kuninga saadikuile, et ta tahtvat enne puhata ja tulevat Brüsseli hiljem.

Stanley'l olid, kui ta Kongo-retkelt tagasi jõudis, ilusaimad kavatsused. Aafrika ja Eu-

roopa pidid astuma majanduslikku koostöösse. Teadusliku ja filantroopilise töö õlul pidi Aafrika lühikese aja jooksul vabanema barbaarsusest, orjakauplemisest ja muust viletsusest.

Ka Euroopa pidi uute turgude tõttu ainult võitma, mis oli seda tähtsam, et sel ajal kurdeti palju majandusliku surutise üle.

Kongo jõgi pidi andma võimaluse pääseda kaugele Aafrika sisemaale. Ainult koskede kõrvale tuli ehitada teed ja raudteed. Üldiselt aga on Kongol ühes harudega 12 000 kilomeetrit laevatavat vett. Kõikjale jõe äärde oleks pidanud asutatama jaamad kaubavahetuse arendamiseks.

Niisuguse roosilise kavaga sõitis Stanley Londoni ja asus talle omase energiaga tööle. Kirjutanud oma viimasest retkest raamatu „Through the Dark Continent“ (Läbi musta mandri), hakkas ta äratama inglaste huvi Sise-Aafrika vastu. Põledes tahtmisesest midagi teha selles maaosas kirjutas ta väsimatult artikleid ajalehtedes, pidas kõnesid Inglismaa suuremais linnades, kõneles kaubaühingute, suurte pankurite, reederite (laevaomanikkude) ja ministritega. Kuid kõik oli asjata. Teda kuulati küll, aga ei võetud midagi ette. Aafrika vastu ei tuntud huvi, pealegi oli seal juba küllalt sekeldusi Egiptuses kediiv Ismail'iga, kes ei tasunud eurooplastele oma laenude protsente, ja kus oli muidki käärimisi, mis viisid hiljem mahdistide mässuni. Lõuna-Aafrikas aga võis juba näha arenemas sündmusi, mis tekitasid sõja suludega. Kindlasti mõjus inglaste külmuseks Stanley kavatsuste suhtes kaasa ka opositsioon tema vastu osas seltskonnas. Nii ei ole ime, et Stan-

ley't hakati peagi pilkama ja nimetama Don Quijote'ks.

Jõudnud selgusele, et inglastega ei ole Sise-Aafrika suhtes midagi peale hakata, pööras Stanley viimaks Belgia kuninga Leopold II poole. See ettevõtlik ning osav kuningas-ärimees oli tundnud suurt huvi asumaade vastu juba kroonprintsina, mõistes, et väiksele ning tihedalt asustatud maale oleksid asumaad majanduslikult suureks kasuks. Tal oli aga kaunis raske võita rahvast sellele mõttele. Viimaks õnnestus tal, sellal kui Stanley oli oma suurel retkel, kutsuda kokku rahvusvaheline kongress, millest võtsid osa niisugused tuntud Aafrika-uurijad nagu Nachtigal, Rohlf, Schweinfurth, Grant, Cameron, Duveyrier, de Compiègne — kokku umbes nelikümmend inimest. Asutati Rahvusvaheline Aafrika Selts, mis pidi töötama Aafrika uurimiseks, võitlema orjakauplemise vastu, arendama kaubavahetust. Selts otstarbeks kavatseti asutada rida jaamu läbi mandri, alates Sansibarist kuni Kongo suudmeni. Neis jaamades pidi leidma kaitset ja abi iga reisija ja kaupmees, mis rahvusest ta ka ei oleks. Tõepoolest asutatigi paar jaama, Tanganjikas ja Usambaras, kuid siis jäi asi soiku.

Belgia kuninga ettevõttel loodi uus selts, Comité d'études du Haut Congo, mille peasekretäriks sai belglane kolonel Strauch, kes valiti hiljem seltsi esimeheks ja sai pärast Kongo ministriks. Uus selts oli õieti kuninga eraettevõtte ja Stanley astus selle teenistusse.

Et kuningas Leopold oli rikas mees, siis ei teinud ettevõtte aineeline külg muret. Asuti Stanley kava teostamisele — korraldama liiklemist Kongo jõel, tervet rida jaamu ehitama ja

arendama kaubandust ümberkaudsete elanikega, püüdes ühtlasi tutvustada neid euroopa tsivilisatsiooni saavutustega.

1879 sõitis Stanley uuesti Aafrikasse, algul Sansibari, kus ta koostas endale usaldusväärse meeskonna, peamiselt oma endistest seltsilistest. Siis sõitis ta mereteed Kongo suudmesse, kus teda ootasid 14 Euroopast tulnud valget, väikesed aurikud, ehitusmaterjalid, paadid, lihtrid, vankrid lahtivõetavate laevade edasitoimetamiseks, tööriistad, laskemoon, relvad, isegi üks kiirsuurtükk ja palju vahetuskaupu.

Stanley haaras viivitamata tööst kinni ja siin selgus varsti, et ta on suurepärane organisaator.

Allapoole Jellala koske, milleni võidi sõita laevaga, asutas ta Vivi jaama. Seal tuli ehitada kuni Isangila koskedeni 80 kilomeetri pikkune tee läbi kaljude ja ürgmetsade ja üle kuristikude. Üksteist kuud kestis selle tee ehitamine ja siin sai Stanley oma nime Bula Matari (Kaljude Murdja), millega teda hiljem laialt hüüti Kongo piirkonnas. Hiigeltööd, mis siin teostati, avaldasid pärismaalastes sügavat mõju.

Stanley ise teeb selle kohta õige tagasihoidliku märkuse, mis seisab teravas vastuolus mõneltki poolt kuuldavale tulnud etteheidetega, nagu oleks ta armastanud kõmu. „Kaljuplokkide purustamise pärast“, kirjutab ta, „andsid Vivi pealikud, kes imestades pealt vaatasid, kuidas ma inimesi õpetasin tõhusalt haamrit tarvitama, mulle nimeks Bula Matari — „kaljude purustaja“. See ei ole mingi eriline tiitel, seotud mingite eesõigustega, aga Bula Matari sõpra, poega, venda võtavad bakangod, bateked või

beijansid mitte ebasõbralikult vastu, ja see on siiski juba midagi.“

Töö oli Stanley'le niivõrd pingutav, et isegi tema raudne tervis ei pidanud viimaks enam vastu. Manjangas jäi ta nii raskesti haigeks, et ei olnud enam vähematki elulootust. Kuid ometi sai tugev organism ka seekord haigusest jagu.

Võttis kaks aastat rasket tööd, enne kui oli rajatud tee Stanley Pooli, kuhu asutati Leopoldville'i jaam. Muu seas oli siin rohkesti raskusi toiduainete hankimisega, sest sinne maa oli hõredalt asustatud, mida ei saanud öelda Kongo jõe piirkonnast üldiselt. Söödi harilikult kitseliha, ube ja poolküpsi banaane. Selle kehva toiduga tundusid päevane päikese armutu kõrvetus ja öine külmus veel raskemaina kanda.

1882. aasta lõpul sõitis Stanley Euroopasse tervist parandama, kuid saanud teada, et Prantsusmaal, kus oli ka tekkinud huvi nende maade vastu, varustatakse suurt ekspeditsiooni, tuli ta juba kolme kuu pärast Aafrikasse tagasi ja jätkas oma tööd. Tänu oma energiale ja väsimatusele jõudis ta siin prantslastest kõikjal ette, asutades jaamu ja kindlustades seega Kongo jõe piirkonnad Belgiale.

Stanley tööd raskendasid õige suurel määral ta valged kaaslased, kes enamuses ei kuulunud just parimasse seltskonda, ei mõistnud kohalikke olusid, suhtusid piiritu põlgusega „niggerisse“ ja ei leppinud viisiga, kuidas Stanley kohtles pärismaalasi. Aja jooksul selgus Stanley'le arvatavasti küllaldaselt, et ta unistus ei või teostuda, millest ta kirjutab: „Ma olin esimene, kes uuris seda jõge, ja pidin nüüd esimesena tõestama maailmale ta tähendust, looma rahulikud asun-

dused ta kaldaile ja kujundama need vastavalt moodsaile mõisteile rahvuslikeks riikideks, kus valitsevad õiglus, seadus ja kord ja julm orjakauplemine kaob jäädavalt.“ Orjakauplemine kadus küll vähehaaval, aga kõik muu jäi üksnes Stanley unistuseks. Võib-olla osalt seepärast, et tõelikkus kujunes sootuks teiseks, kui uskus Stanley, keeldus ta hiljem vastu võtmast Kongo riigi kubernerite ametit, mida kuningas talle pakus. Kuid teiseks, mitte vähemaks põhjuseks oli siin Stanley rahutu vaim, mis igatses alati uusi tegusid.

Augustis 1883 sõitis Stanley väikese rataslaevaga „En Avant“ piki jõge üles, võttes veidi ülalpool kaasa kaks aurupaati ja ühe valaskalapüügi-paadi. Teel jätkas ta jaamade asutamist. Vastandina oma esimesele teekonnale ei saanud Stanley nüüd tunda vaenlikkust pärismaalaste poolt, kes suurte salkadena ruttasid kaldale imestama „tulikanuusid“. Isegi tigidad bangalalased olid unustanud oma „jah-hah-ha“ hirnumise ja sõlmisid kohe sõprussidemeid nii võimsa mehega, kelle ärasöömine oli nähtavasti siiski väga keerukas asi. Aruvimi suus, kus Stanley'l oli kord olnud kibe võitlus, hakkasid küll trummid põrisema ja paar kanuud tuli luurama, kuid inimessööjad muutusid Stanley laeva lähenedes imestusest nagu sambaks ja olid kohe nõus rahu pidama.

Piki Aruvimit sõitis Stanley umbes 400 kilomeetrit, kuni tulid vastu kosed, siis pööras ta tagasi peajõe. Siin sõitis ta edasi kuni Stanley koskedeni. Teel tuli talle vastu määratu suur laevastik, Stanley arvestuse järgi umbes 1500 kanuud. Ka järgmistel päevadel jätkus kanuusalkade vastutulek, kuid nad ei osutanud

vähematki märki vaenlikkusest. Oli ilmne, et nad põgenesid ja et ülalpool oli juhtunud midagi erilist. Peagi hakkasid tulema nähtavale põletatud külad, hävitatud palmi- ja banaanipuud ja tapetud inimesed. Araablased olid tunginud oma röövretkedel ja orjajahil juba niikaugemale sisemaale. Nad olid röövinud ja viinud orjaks tuhandeid inimesi, aga veel enam maha tapnud. Varsti nägigi Stanley jõe kaldal suurt telkide leeri, kus asusid Sansibari araablased. Stanley oli liiga nõrk, et siin midagi teha ja seepärast pidi ta rahulduma araablaste pakutud sõprusega.

Novembri algul 1883 jõudis Stanley koskede juurde, mida nimetatakse Stanley koskedeks. Ta saabus siia ainult ühe päeva varem, kui oli teatatud Brüsseli. Siin asutati viimane jaam. 20. detsembril algas ta tagasi-teenekonda ja jõudis jaanuaris 1884 Leopoldville'i, kus olud pakkusid väsinud meeskonnale juba kaunis head puhkevõimalust.

Stanley oli teostanud oma kava esimese osa, loonud rea toetuspunkte piki jõge. Nüüd asus ta teise, veel raskema ülesande teostamisele, milleta kõik senine töö oleks olnud liigne, — maa poliitilisele organiseerimisele. Ainult see, kel on olnud tegemist neegritega, mõistab, kui raske oli see ülesanne. Stanley sai sellest jagu, tänu oma lõpmatule kannatlikkusele, meelegindlusele ja külmaverelisusele. Kuid võib arvata, misugust tööd nõudis saavutada kokkulepped Belgia seltsile allumise suhtes vähemalt 450 neegripealikuga. Ja ikka uuesti ühed ning samad kõned ja seletused ja needsamad tseremooniad!

Lõpetanud oma ülesanded eeskujulikult, sõitis Stanley juulis 1884 Euroopasse, kus ta andis

kuningas Leopoldile aru oma tegevusest. Kongo asjade edaspidine kujunemine ei olenenud enam Stanley'st.

VI.

Emin pašat abistamas.

Samal ajal, kui Stanley lõi Lääne-Aafrikas uut riiki, oli teine Põhja-Aafrikas kokku varisemas. Egiptuse kediiv Ismail oli valitsenud maad nii halvasti, et see tekitas viimaks Sudaanis rahutut meeolelu. Liikumise etteotsa astus Muchammad Achmad, kes nimetas end *mahdi*'ks (täh. „õigesti juhitu“) — messiaks. Ta kuulutas üheõiguslust ja maksuvabadust, arvestades üsna õigesti, et just viimane lubadus toob talle maksudega raskesti koormatud rahva keskel kõige enam pooldamist. Liikumine kasvas nii suureks, et viimaks langes Sudaani pealinn Chartum, mille kaitsmist 1885. aasta algul juhatas tuntud inglasest-kindral Gordon paša. Inglise abiväed jõudsid kohale kahe päeva võrra hilja. Gordon ja suurem osa ta meestest olid saanud surma, ülejäänud aga müüdnud orjaks. Seisukord muutus veel halvemaks, kui mahdi samal aastal suri ja tema järeltulija seadis sisse veel suurema hirmuvalitsuse.

Mahdivõimu tõttu eraldus nn. ekvatoriaalprovintis Egiptusest täielikult ja selle kuberner jäi iseenda hoolde.

Kuberneriks oli siin Emin paša, Saksa- maalt pärit juudi arst Eduard Schnitzer, õige kirju minevikuga mees, kes valitses paljusid euroopa ja idamaa keeli ja oli ka muidu mitmes

suhtes õige andekas inimene. Ta oli saabunud Türgimaalt Egiptusse täiesti ilma rahata, leidnud siin aga mingi soovitusel Gordoni juurde ja määratud viimase poolt varsti Sudaani valitsuse arstiks. Hiljem nimetati ta ekvatoriaalprovintsi kuberneriks. Oma uues ametis osutas ta nüüd kaunis suurt osavust, õpetades elanikke paremini põldu harima ja puhastades maa orjaküttidest. Nüüd aga oli ta sattunud väga raskesse seisukorda, sest mahdistide võim lähenes temagi provintstile ja kardeti, et ta ei suuda seda kaitsta oma ainult 1800 sõduriga. Pealegi oli põhjust arvata, et tal tuleb puudu relvadest ja laske- moonast.

Emin paša oli kirjutanud mitu kirja Egiptuse valitsusele ja ka Euroopasse mitmele organisatsioonile ja isikule, paludes abi. Need kirjad olid jõudnud päralt alles mitme kuu pärast. Emin ei tahtnud ka jätta oma inimesi — umbes 8000 hinge, naised ja lapsed kaasa arvatud — saatuse hoolde, et katsuda ise vähema salgaga randa pääseda. Pealegi oleks olnud niisuguse katse õnnestumine kaunis küsitav, sest idas ja lõunas valitsesid neegrite keskel rahutused ja kodusõjad. Ka puudusid tal vahetuskaubad, mis oleksid hõlbustanud läbisaamist neegritega ja toiduainete hankimist. Kõigele lisaks oli Emin oma iseloomult sootuks teine kui Stanley. Tema ei omanud säärast tormavat jõudu ega otsustusvõimet, vaid oli enam kõhkleja ja teadlane kui võitleja, kuigi tal ei puudunud osavus inimestega hästi läbi saada.

Emini juures viibis kaks eurooplast: Vene alam dr. Junker ja itaallane kapten Casati. Dr. Junker otsustas viimaks, kui seisukord muutus järjest tõsisemaks, teha katsed randa

pääseda, mis tal ka õnnestus. Temalt sai Euroopa lähemalt kuulda Emini hädaohtlikust seisukor-
rast, ja nüüd ärkas seltskonna südametunnistus.

Ilmsesti on see seltskonna südametunnistus kaunis kõikuv ning väärtuseta asi. Kui seisis küsimuses Livingstone'i, ühe sümpaatseima inimese ning tõsise, teenerikka teadlase päästmine, siis ei tahtnud seltskonna südametunnistus kuidagi jalgu alla võtta. Nüüd aga Emin paša puhul oli varsti kogu Inglismaa liikumas, kuigi see mees ei küüni oma teeneilt ega iseloomult Livingstone'i lähedalegi.

Varsti asutati Emin paša avitamise komitee Sir William Mackinnon'i juhatusel, ja lühikese ajaga oli kogutud Inglismaal 11 000 sterling-naela, millele lisaks Egiptuse valitsus andis 10 000 naela.

Ekspeditsiooni juhtimist pakuti Stanley'le ja see nõustus kohe, ilma mingi tasuta, anneta-
des omalt poolt veel asja läbiviimiseks 500 naela.

Algas ekspeditsiooni ettevalmistamine, mis-
suguses asjas Stanley'l olid suured kogemused ja ka osavus. Varustus sai igati eeskujulik, ka ses osas, mis puutus Emini abistamise relvade, laskemoona ja muu vajalikuga.

Huvi retke vastu oli nii elav, et Stanley oleks võinud saada kokku suure sõjaväe mitmesugustest inimestest. Ta valis nende hulgast ainult üheksa meest, kaks küll osalt seepärast, et nad maksid kumbki tuhat naela, — argument, mille ees komitee pidi alistuma, tähendab Stanley veidi irooniliselt.

Tähtsaks küsimuseks oli, missugust teed mööda tungida ekvatoriaalprovintsi Emin pašajuurde. Niihästi teadlaste kui ka erainimeste poolt tuli väga rohkesti nõuandeid, nagu oleksid

nad kõik suured asjatundjad reisimise alal Aafrikas. Stanley valis pärast kaalumist läänetee Kongot mööda Jambujani, kust aurupaadid ei pääsenud enam edasi, ja sealt läbi ürgmetsa, kuhu ei olnud saanud veel ühegi eurooplase jalga. Idatee hülgamiseks oli Stanley'l mitu põhjust, nagu Sansibari lähedus, mistõttu siin kandjail oli suur kiusatus põgeneda, ja rahutused neis maaosades. Kuid üheks kaaluvaks põhjuseks oli kahtlemata tahtmine tundma õppida uusi maa-alasid, põlismetsa, mille läbiulatus oli umbes 500 kilomeetrit. Niisugune püüd vastas täiesti Stanley iseloomule. Kuid siiski nägid ka siin ta vastased, peamiselt sakslased, tagamõtet — inglaste erihuvisid. Mõned neist seletasid pealegi lausa, et Stanley kava on teostamatu.

21. jaanuaril 1887 sõitsid Stanley kaaslased Suessi, ta ise aga Kairosse, kus korraldati iga-suguseid nõupidamisi, koosolekuid ja pidustusi, mis olid Stanley'le harilikult kangesti vastu-meelsed. Viimaks sõitis ta edasi Sansibari. Siin sattus ta jälle kokku Tippu Tibiga, kes oli saanud vahepeal orjade ja elevandiluuga kaubeldes väga rikkaks ja kelle mõju Kesk-Aafrikas oli nii suur, et Stanley ei tahtnud sattuda temaga vastuollu, vaid tuli heale mõttele teha „kits kärneriks“. Ta pani nimelt araabia orjakaupmehele ette hakata Kongo riigi kuberneriks Belgia ülem-valitsuse all Stanley koskede ümbruse maa-alal, tingimusega, et ta lõpetaks sel maa-alal orjakauplemise ja muretseks Stanley'le 600 kandjat kaupade viimiseks Jambujast Aruvimi jõe ääres kuni Alberti järveni, kus viibis Emin paša, ja sealt elevandiluu toomiseks randa. Oli nimelt kuulda, et Emin pašal olevat 175 tonni elevandiluid (umbes ühe miljoni krooni väärtuses).

Stanley usaldus Tippu Tibi vastu ei olnud küll kuigi suur, aga kui olukord ei oleks hiljem muutunud niisuguseks, et mitte tal endal, vaid peamiselt ta vilumatuil kaaslastel tuli tegelda Tippu Tibiga, siis oleks see Stanley võtte osutunud tõenäoliselt õige otstarbekohaseks.

Märtsis oli Stanley oma meestega Kongo suudmes. Siit läks sõit edasi esiotsa laevadega, mis Kongo valitsus oli küll lubanud kasustamiseks, aga mis olid enamasti õige viletsas seisukorras ja vajasid parandust. Seejärel tuli raske jalarännak talumatus kuumuses. Ekspeditsioonist võttis osa kokku 750 inimest ja seepärast valmistas ka toidumuretsemine omajao raskusi. Kõige tublimad olid sansibarlased, kes moodustasid meeskonna peosa. Nemad toimetasid maa-kuulamist, hankisid toiduaineid, seadsid üles valgete telgid, kogusid kütteaineid, kandsid toiduaineid ja muud. Sudaanlased seevastu kandsid ainult oma püsse, riideid ja toiduportsjoneid, kuid hädaldasid siiski ja tahtsid alata puhkust. Algul suhtus Stanley sellesse leplikult, aga seadis varsti sisse valju distsipliini. Talle ei andnud rahu dr. Junkeri sõnad: „Emin on kadunud, kui ta ei saa varsti abi.“ — Suur kohusetunne ajab teda taga. Temalt oodatakse ja loodetakse palju, ta peab õigustama seltskonna usalduse.

28-päevase rännaku järel jõuti Stanley Pooli. Selgus, et teel on läinud kaduma, s. o. ära karanud, 57 meest, kes olid võtnud kaasa 38 remingtonpüssi. Pärast lühikest puhkust sõideti laevadel edasi. Ilmad olid ilusad ja nauditi troopikataimestiku head lõhna ja vägeva jõe kallaste ilu. Neegrid, keda kohati kallastel, olid sõbralikud ja pakkusid mitmekesiseid toiduaineid odavate hindadega.

Seal, kus Aruvimi voolab Kongosse, lahkus Tippu Tib oma meeskonnaga, et sõita piki Kongot Stanley koskedele. Stanley aga sõitis Aruvimit mööda kuni Jambujani, kus pidi korraldatama veel kõik vajalik rännakuks läbi tundmata ürgmetsa.

Juuni keskel 1887 saabus Stanley Jambujasse. Ta viibis nüüd umbkaudu tõelise Aafrika, „musta mandri“ Nigriitsia südames, kaks tuhat kilomeetrit eemal Atlandi kui ka India ookeanist. Et vältida kogu meeskonna hukkamise hädadohtu kõikisuguste raskuste ja pärismaalaste kallaletungide tõttu ja et jõuda Emin pašale võimalikult ruttu appi — see mõte riisus Stanley'lt sageli une —, otsustas ta jagada meeskonna kahte ossa. Esimene osa pidi Stanley juhatusel kohe teele asuma, teine aga ootama, kuni jõuavad jõge mööda päralt varustusained ja saabub Tippu Tib kandjatega. Kui aga Tippu Tib ei pea kokkulepet, kuigi see oli talle eriliselt südamele pandud, peab järelsalk tingimata teele asuma hiljemalt augustis, võttes kaasa vajalikud esemed. Järelsalka juhiks määras Stanley vanima ohvitseridest major Barttelot'i. Stanley andis talle täpsed juhised, mida major lubas kindlasti täita.

28. juunil asus eelsalk, 389 inimest, teele, ja nüüd algas Stanley kõige raskem ning seiklusrikkam retk. Meeskond oli jaotatud nelja kompaniisse, mis liikusid edasi hanereas. Igal kompaniil oli oma lipp, sarvepuhuja või trummilööja ja varu-kandjad. Kõige ees sammus 50 valitud meest suurte nugade ja kirvestega. Nemad pidid otsima üles pärismaalaste teeraja, rajama teed ja raiuma märke puudesse, nii et järeltulijad võiksid leida teed. Niisamuti pidid nad valmis-

tama võimalusi üleminekuks jõgedest ja päevase rännaku lõpul organiseerima öölaagri. Tee puhastamine pidi sündima võimalikult kiiresti, sest kandjaisse mõjus halvasti, kui nad pidid seisma pikemat aega paigal kanges kuumuses, kandamid pea peal.

Missugune oli läbitav mets oma laadilt, selgub kõige paremini Stanley kirjeldusest:

„Kujuteldagu kogu Prantsusmaad ja Pürenee poolsaart tihedalt kaetuna puudega, mille kõrgus vaheldub 6 ja 50 meetri vahel, mille jämedus ulatub mõnest vähesest sentimeetrist enam kui meetrini ja mille leherikkad ladvad on nii kokku põimunud, et nad varjavad väikseimagi riba taevast ja laigu päikesest. Kujuteldagu edasi, et puult puule jookseb nagu mitmekesises jämeduses nõöre üles ja alla silmuseid ja vanikuid ja et nad looklevad puude ümber hiigelmadudena. Laskem siis need toredais lilled ja lehtede ehteis põimuda kokku puulatvadega ja laskem nad siis edasi saata oma otsad kõrgemalt okstelt alla nagu lõpmatu hulga rippuvaid köisõhjuuri. Punuge see kõik risti ja põigiti läbi teiste väänkasvudega, paigutage igale oksale, igasse nurka hiigelsuuri kapsataolisi ja mõõgataoliste lehtedega taimi, orhideesid jne. Katke siis puud, oksad, raod ja väänkasvud tiheda samblaga nagu roheline kasukaga. See on Kongo ürgmets.“

Ei ole ime, kui isegi Stanley kõhkles veidi, enne kui astus säärasesse metsa. „Mida enam ma viivitasin, seda tumedamana paistsid mulle ta tornikõrgused müürid. See halvas mu tahtejõudu. Aga kui kõik minus säärasele julgusvähesusele vihaselt vastu hakkas, jätsin heleda päeva maha, ja me astusime hauavõlvistikku,

mille sünguse ja hirmsa üksindusega ma pidin algul harjuma. Ma ei leidnud vähematki lohutust seesmisele inimesele ega vähematki kergendust piinatud vaimule. Võib vaadata näkku päikesele ja nimetada teda emaks, kuu omab midagi armsamast, tähed tuletavad meelde kalliste lahkunute hingesid, kui aga inimene sukeldub sesse hauavõlvistikku, sureb see kõik, ja ta ei saa enam olla rõõmus.“

„Sada kuuskümmend päeva oleme rännanud“, kirjutab Stanley 5. detsembril, „läbi metsa, võsastiku ja padriku, nägemata toapõranda-suurust laiku rohumaad. Mitte midagi muud kui penikoormate-pikkune lõpmatu mets igasugustes kasvujärkudes ja puudekõrguses.“

Edasiliikumine algab kell kuus hommikul ja kestab kuni päikesloojakuni, sest siis läheb kohe täiesti pimedaks, kuna päeval on poolpime. Väsinud meeskond on kohe sügavas unes ja öövaikust segavad üksnes leeritule praksumine, öökullide tiivalöögid, hiigelnahkhiirte karedad hääliitsused, konnade vali krooksumine, putukate pirisemine, langevate puude ja okste pragin ja paavianide ja šimpanside karjumine. Kuid mõnel ööl istuvad mehed kogu aja lõdisedes tugevais vihmavalanguis, vaatlevad välke ja kuulavad kõuemürinat ürgmetsa kohal. Päevast päeva ja ööst öösse ikka üks ning seesama.

Suuri raskusi oli ka toidu hankimisega, sest küttimine ei andnud seda, mis loodeti. Küll ei olnud jahiloomadest puudu, aga neid oli väga raske kätte saada ses õudses tihnikus.

Kohati leidus siiski metsas väikesi raiendikke, kus asusid pärismaalaste-kääbuste külad. Need väikesed inimesed, kes kasvasid banaane, hirssi, maisi, maniokke jne., olid väga arad, kuid

ühtlasi väga õelad. Nende küladesse viisid kitsad teerajad, kuhu oli sagedasti kaevatud osavasti-varjatud hundiauke. Kui Stanley mehed jäid seesuguste takistuste tõttu peatuma, hakkas sageli metsast ja võsastikust vihisema nooli.

Teekond läbi metsa läks piki Aruvimi kallast, nii et vesi paistis vahel läbi puude. Kuni koskedeni sõitis osa mehi, peamiselt haiged, „Advance'i“-nimelises kokkupandavas raudpaadis, mis oli Inglismaalt kaasa võetud. Koskedest mööda pääseda oli jälle tükk õige rasket tööd, millega Stanley oma Kongo-reisil küllalt oli tutvunud.

Suureks nuhtluseks rändajaile olid kardetavad herilaste parved, millele satuti mitu korda ja mis ajasid inimesed päriselt ahastusse.

Palavusest, näljast ja pingutustest tekkisid mõnedel meestel paised, õudsed, vastikud aafrika paised, mis katsid peaaegu kogu keha. Dr. Parke'il oli siin palju tööd, aga ta oli väsimatu ja ikka heas tujus.

Leitnant Stairs, tubli, õiglane ja kohusetruu mees, sattus kord toidumoonas muretsemisel neegritega võitlusse. Ta ise ja ka mõned ta meestest said mürgistatud nooltest haavata. Kaks neist suri mõne päeva pärast, kuna leitnant ise paranes kolme nädala jooksul.

Kohutav on ka torm ürgmetsas. Mets pimeb äkki, nii et vaevu veel võib näha kompassinõela, ja ühtlasi kuulduv tugevat hundamist. Puude ladvad paanduivad ja lainetavad. Järsku hakkab tulema määratu suuri vihmatilku, mis panevad inimesed õhukestes puuvillriietes külmast värisema. Pikne kärgatab pea kohal ja välku sähvib lakkamatult. Suures vihmavalangus on võimatu süüdata lõket. Inimesed on

uimased näljast, haigusest, viletsusest. Banaani-
lehtede, kilpide, puuvillvarjude, õlgmattide,
vaskpottide, isegi sadulate ja telgiriiete katete
all otsitakse varju. Eeslid seisavad pea ligi
tõmmatud kõrvade, suletud silmade ja küürus
selgadega, seisavad, nagu oleksid nad pandud
melanhooliat kujutama.

On hetki, kus need hiigelraskused panevad
isegi Stanley mõtlema. „Mu elu suurimaks
kireks oli alati“, tähendab ta neil päevil oma
päevikusse, „viia oma ettevõtted õnnelikult lõ-
pule. Viimased päevad on tekitanud mus kaht-
luse, kas see käesoleval juhul on võimalik.“
Kuid siiski ei andnud ta alla. Edasi läks tee-
kond, kuni ta viimaks kohtas mõnd araabia orja-
kauplejat.

Stanley'le ei meeldinud see põrmugi, sest ta
teadis, et nüüd algavad meeste põgenemised.
Kolme päeva jooksul kadus 14 inimest ühes mit-
mekesise varustusega. Kui lugu nii kestab, ar-
vestas Stanley, siis on retkel ühe kuu pärast
lõpp. Viimaks ei aita muud, ta laseb kolm kinni-
püütud jooksikut üles puua. Hiljem kasustasid
„inimesarmastajad“ Euroopas seda sündmust
muidugi Stanley metsikuse kujukaks illustrat-
siooniks. Niikaugele need õrnahingelised sa-
longiinimesed ei suutnud mõelda, et Stanley'l
lasus äärmiselt suur vastutus hulga inimeste elu
eest, mille jooksikud panid tõsisesse hädaohtu.

Araablased, keda Stanley kohtas, allusid
orjakaupmees Uledi Baljus'ele, hüüdnimega
Ugarrova. Viimase asunduses nägi Stanley esi-
mest korda kääbusnaist, 17-aastast ilusakujulist
neidu, kes oli ainult 84 sentimeetrit pikk.
„Täiesti paljas, oli ta ometi ennast väga hindav,

nähtavasti oli ta harjunud, et teda imetellakse“, tähendab Stanley.

Osa sansibarlastest on paiseis ja nii äärmu-
seni kurnatud, et Stanley jätab nad, 56 meest,
Ugarrova juurde paranema, kuni järelsalk nad
kaasa võtab. Stanley ise ülejäänud meestega
jätkab septembri keskel teekonda, kuid ei saa
kaugele, kui peab jätma uuesti osa haigeid mehi
— 52 — ühes kapten Nelson'iga, kes on ka täis
paiseid, Ituri jõe äärde maha. Ka dr. Parke'i
jätab ta sinna oma haigele seltsilisele abiks,
kuigi ta vajab teda ise väga.

Nüüd ruttab ta edasi Ipotosse, orjakaupmees
Kilonga-Longa asundusse, et saata sealt Nelso-
nile abi. See on tal äärmiselt vaearikas tee-
kond, toidetakse end peamiselt marjadest, juur-
test ja seentest. Meeste arv väheneb järjekind-
lalt, kaasa viiakse relvad ja kandamid. 389 me-
hega oli Stanley asunud Jambujast teele, nüüd
oli tal veel umbes 200 inimest järel. 71 oli sur-
nud või ära karanud, osa jäänud Ugarrova juurde
ja osa Nelsoniga „Näljaleeri“.

Stanley meeskonna meeleolu on õige masen-
datud. Isegi ohvitserid kahtlevad, kas Ipoto
asundus on üldse olemas. Lõpuks nad jõuavad
ometi sinna. Tõuseb suur rõõmuhõise.

Araablased olid asunud seal ainult kuus
kuud, aga asundus oli viidud selle lühikese ajaga
juba õitsvale järjele. Kuid ühtlasi oli — Stan-
ley arvutuse järgi 100 000 ruutkilomeetri ulatu-
ses — hävitatud täielikult maa päriselanikkude
asundused ja istandused, mehed enamasti tape-
tud, naised orjaks tehtud, elevandiluu röövitud.

Stanley'le saab algul osaks üsna sõbralik
vastuvõtt. Aga kui araablased näevad, et talt ei
ole loota kingitusi, muutub nende suhtumine.

Nad ahvatlevad salaja mehi põgenema ja vastu hakkama. Peotäie maisi eest müüvad nälginud inimesed kõik, mis neil on, — püssid, noad, särgid, jalanõud, nii et nad lahkuvad viimaks jaamast peaaegu paljalt. Stanley'l ei ole neis oludes sobiv kohelda mehi küllalt valjult, et teha lõpp sellistele nähtustele.

Ta müüb kõik oma väärtasjad kuni kuld-kellani ja saavutab araablastega kokkuleppe, et nad saadavad 30 meest maisiga Nelsoni juurde ja varustavad haigeid ka edaspidi toiduainetega. Talle endale annavad nad teatud arvu kandjaid kuni Ibwirisse Alberti järve ääres, mille eest nad saavad major Bartteloti järelalgalt tasu riidekaubana. Jephson'ile teeb Stanley ülesandeks minna araablastega kaasa Nelsoni juurde. Kui see abisalk jõuab „Näljaleeri“, on seal veel ainult vähe inimesi järel. Osa on surnud, osa ära karanud ja osa kaduma läinud, otsides ümberkaudseis metsades toiduaineid.

Kõigist üleelatud raskustest suurimaid ning koledamaid sai meeskond tunda balessede raiendikkudes.

„Kui metsa varjust välja tullakse“, kirjeldab Stanley rännakut neis õudseis raiendikes, „läheb jalgrada alguses umbes 30 meetrit piki maharaiutud puud, pöörab järsku täisnurgas piki jämedat oksa, viib mõned sammud üle maapinna, kuni seistakse teise metsahiiglase ees, millest tuleb üle ronida, et olla järgmisel hetkel kolmanda puu oksastiku ees, millest tuleb läbi ronida, libiseda, pügeda, mitte kunagi kindel olles, kas saadakse okstes kindlat kohta jalge alla. Oksastikust jõutakse puule, mis läheb järjest jämedamaks ja jämedamaks ja mida mööda peab, sest et ta seisab viltu, ronima kaunis kõrgele

Balesede raiendikel.

üles. Siin peavad olema inimesel tugevad närvid, kord tuleb balansseeruda hädaohtlikus kõrguses, kord jälle hüpata kaks meetrit eemal seisvale oksale, ja nii läheb see tundide viisi edasi kõrvetavas päikeses ja raiendiku suitsuses õhus- tikus, kuni highi voolab kõigist pooridest. Kord pääsesin neil võimlemisharjutustel hädavaevu surmast. Üks mees murdis kaela, paljud said raskeid vigastusi.“ — Lisaks tulid veel kääbuste mürgised nooled, sest need väikesed mehikesed kiusasid karavani taga niipalju kui suutsid. Ja kogu neis metsavaremeis, kus lebas lõpmatu palju maharaiutud puid suures segaduses, kasvas tore- daid banaane ja viike, tubakat, bataate, jamsse*), meloneid, maisi, ube ja mõningaid muid vilju ja juurvilju ja hüples ja käratses tuhandeid ahve ja papagoisid.

Ei ole kindlasti teada, miks kääbused metsa säärasel iseäralikul viisil maha võtsid ja raiendikeks muutsid. Arvatakse, et nad ei suut- nud jämedaid puid langetada maapinna lähedalt ja raiusid seepärast kõrgelt, kuid leidub ka vaa- teid, et väikesed mehed tahtsid end niisuguste raiendikkude abil vaenlase sissetungi vastu pa- remini kaitsta.

Suuri vaevu suudab Stanley hoida oma meeste meeoleolu tarvilikul kõrgusel, kuigi kõik on kangesti tüdinud, kurnatud ja närvilised ja nende keskel on närvilisuse kasvamise tõttu juba kaunis tunduvalt arenenud vastastikune vaen.

---

*) B a t a a t (*Ipomoea batatas*) — lõunamail kas- vav lehtertapp; b-d — selle söödavad tärklis- ja suhk- rut sisaldavad juuremugulad, nn. magusad kartulid. — *Dioscorea*'de mõnede liikide tärklisrikkaid juuremugu- laid tarv. toiduks j a m s i (*D. bulbifera*, *D. alata*), mõnel juhul ka b a t a a d i (*D. batatas*) e. hiina kartuli nime all.

Kuid vähehaaval hakkavad tulema nähtavale tunnused, et ürgmets on viimaks ometi lõppemas. Raiendikud muutuvad vähehaaval suuremaks ja neegrikülad sagedamaks. Üks kinnipüütud naine osutab kagusse, kus olevat suur vesi, mis tormavat mürisedes kaldale. Pisgah' mäe paljalt tipult on näha kaugel kõrge mäeahelik, kuid ikka veel lasub ürgmets uniselt nagu suur loom, kelle hiigelkasukas on ta väljaaurumistest kaetud õhukese looriga, halastamatu ning karmina, nagu ta on olnud kuude kestel.

Saabutakse külla, kus katused on kaetud rohuga. Esimene rohi. Inimesed tormavad juurde ja suudlevad rohtu.

Viimaks 4. detsembril 1887 sünnib ime: meeste ees laiub avar rohik. „Tundus, nagu oleksime heitnud endast vanaduse, tosina aastaid. Kiirel sammul ruttasime edasi, kogu karavan hakkas jooksuma. Me vaatasime päikesse, ilma et ta hõõgav heledus oleks meid pimestanud. Tormasime edasi, kuni jäime hingetuks, ühtlases jooksusammus, sest see oli lõbu, mis oli meil kaua puudunud.“

Ja kui tuleb ühe kalju taga nähtavale ilus must lehm oma vasikaga, tõuseb rõõmukisa ja karjutakse nagu meeletud: „Lehm, mis sa teed, ah lehm, ah lehm, meie ei ole sind näinud sestsaadik, kui olime noored!“

Ligi viis kuud oli kestnud see äärmiselt pingutav ning vaearikas teekond läbi ürgmetsa, kuid peagi selgus, et mured ei olnud veel amugi möödas. Kiltmaa, kuhu nüüd oli ürgmetsast jõutud, oli küll viljakas, aga siin tuli lüüa energilisi lahinguid isegi iga kruusi vee pärast. Rahvas oli sõjakas ja pealik Massamboni keelas oma maa läbimise. Viimaks jõuti 13. detsembril

kiltmaa äärele, kus 900 meetrit madalamal säten-
das Alberti järv. Stanley mehed tantsisid ja
hõiskasid rõõmust, aga ta enda süda värises. Ta
mõtles, et sel maal on väga vähe väljavaateid
saada paati, millega minna tormisele järvele. Ta
oli küll saatnud omal ajal Emin pašale kirja oma
tulekust, aga oli teadmata, kas kiri oli päralt
jõudnud.

Laskumine nõudis kolm tundi. Peaaegu iga
veerandtunni järel tuli peatuda, et tõrjuda tagasi
visalt ründavaid neegreid. All lagendikul ei
olnud lugu parem, sest ka siin keeldusid päris-
maalased sõlmimast verevendlust.

Emin pašast ei olnud midagi kuulda. Ükski
rannaelanikest ei olevat kunagi näinud aurikut
ses järve osas.

Ei aidanud muud, kui marssida tagasi Ibwi-
risse, ehitada seal kindlustatud leer, saata üks
salk Ipotosse, et tuua sealt raudpaat, kaubad ja
vahepeal ehk terveks saanud mehed, oodata ma-
jor Bartteloti järelsalgatulekut ja siis asuda
koos oma ülesande lõpposa täitmisele. Selle
kava teostamine tõi loomulikult uusi pingutusi,
uusi vaevu ja raskusi.

7. jaanuaril 1888 jõuab karavan Ibwirisse,
kus ehitatakse Bodo kindlustis, mis ümbritse-
takse tugeva palisaadvööga. Hakatakse kasva-
tama vilja ja banaane. Kõik edeneb hästi, ainult
tuleb pidada ägedat võitlust rottide, kirpude,
termiitide ja sääskede vastu.

19. jaanuaril asub leitnant Stairs saja me-
hega teele Ipotosse ja on 12. veebruaril tagasi
Bodo kindlustises ühes kapten Nelsoni, dr. Par-
ke'i ja enam-vähem terveks saanud meestega, kes
olid jäetud Ipotosse paranema. Nende elu araab-
laste juures on olnud kaunis kehv, nad on pida-

nud nälgima ja saanud ka muidu kannatada. Nelson on alles nii nõrk, et ta vaevu püsib jalul. Teel on tulnud teda enamasti kanda.

Kuid major Barttelotist ei ole ikka veel midagi kuulda, ja Stanley hakkab tundma tema pärast muret. Ta otsustab saata kullerid majori juurde kirjade ja rännakutee kaardiga. Leitnant Stairs läheb vähema salgaga kulleritega koos Ipotosse ja toob sealt septembris sinna jäetud haiged mehed Bodo kindlustisse. Stanley ootab Stairsi kuni 20. märtsini, et siis koos minna Emin pašat otsima.

Ta haigestub varsti raskekujulisse maokatarri ja 23 päeva on ta morfiumi mõjul pea-aegu meelemõistuseeta. Kui ta hakkab paranema, istub ta väljas puhketoolis suurte puude all ja vaatleb mõnuga, kuidas vili ümberringi lopsakalt kasvab. — Ühel päeval tuuakse talle näha Indekaru kuninganna, kelle ta mehed kinni on püüdnud. Meeldiv, kena olend, 132 sentimeetrit pikk ja umbes 20 aastat vana. Keha on osaliselt kaetud helepruunide udukarvadega. „Rõivaks“ on kuningannal kolmnurkne puukoorest rätik. Kaelas ja kõrvades kannab ta suuri raudrõngaid. Kuninganna on väga viisakas ja tagasihoidlik, veidi argki. Stanley laseb ta jälle vabaks.

Stairsi lahkumisest on möödunud juba 46 päeva, kuid tast ei ole ikka veel midagi kuulda, niisamuti major Barttelotist. Tõenäoliselt on Tippu Tib petnud, mis ei ole ime, kui arvestada selle mehe iseloomu. Elu Bodo kindlustises muutub Stanley'le talumatuks. Küll on siin vahelduseks teede ehitamine, maaharimine ja sõda kääbustega, kuid see kõik ei rahulda Stanley't. Pealegi on ju ta ülesanne alles lõpule viimata ja võib-olla on Emin raskes hädas.

Vahepeal oli hakatud jääma ka Euroopas juba rahutuks, sest Stanley'st ei olnud enam midagi teada. Hakati juba arvama, et Stanley retk on äpardunud, ja sakslaste keskel tõusis juba mõte, et dr. Karl Peters, tuntud oma uurimistega Ida-Aafrikas, võiks teostada, mis ei õnnestunud Henry Morton Stanley'l, kuigi vaevalt on kahtlust, et vahe mõlema mehe võimete vahel on väga suur.

Stanley ei malda enam oodata. Aprilli esimestel päevadel asub ta 126 mehega teele, võttes kaasa raudpaadi. Bodo kindlustisse jääb kapten Nelson umbes 50 haige ja nõrgaga.

Rännak läks esimestel päevadel läbi kääbuste maa. Nende võitlusviisidega oli Stanley nüüd juba küllalt tuttav ja neid ta ei kartnud. Enam muret tegid talle kiltmaa neegrid, aga arusaamatul põhjusel oli Massamboni seekord sõbralik. Pärismaalased kostitasid Stanley't rikkalikult ja tundide kaupa pidi ta neile jutustama oma rännakuist suurtel jõgedel ja läbi ürgmetsa ja elust oma kodumaal. Ta tool seisis neegrite ringi keskel ja kolm meest hoidis kordamööda ta peakohal päikesvarju. Alles kui saabus öö, lahkusid pärismaalased.

Teekond järve juurde oli nüüd nagu võidukäik. Ühes külas anti Stanley'le saladuslik pakk, mis olevat saadud habemikult valgelt mehelt. See oli kiri Eminilt, milles viimane palus teda oodata Kavallis järve lõunaosas.

Aprilli lõpul jõudis Stanley järve äärde, viis paadi vette ja saatis Jephsoni Mswasse järve põhjaosas, kus asus Emin, et peale muu tuua temalt mõningaid toiduaineid.

28. aprilli õhtupoolikul ilmus põhja suunas nähtavale aurik, millel oli mitu paati järel. Kui

ta saabus randa, astus sealt maale dr. Emin kapten Casati saatel. Siin sündis kahe suure vastandi kohtamine, Stanley — energiline, äärmiselt jõurikas, sihikindel ja järsk inglane ja Emin — kõhklev ja kõikuv, kuigi andekas ja intelligentne saksa juut. See suur vastandlikkus oligi peapõhjuseks, miks Stanley ja Emin mitte ainult ei tundnud end teineteisele võõrana, vaid miks ülesande lõpuleviimine muutus Stanley'le ka tülikaks.

Egiptuse kediiv Taufik, kes muide oli ülenandanud Emini pašaks, mille kohta Stanley tõi talle kirja, jättis Eminile võimaluse lahkuda maalt Stanley seltsis või jääda sinna omal riskil. Emin kõhkles ja kõhkles ega suutnud otsustada, mis teha. Nüüd, saanud Stanley'lt varustust, suudaks ta vahest mahdistidele vastu panna. Peamiselt kartis ta, et egiptuse ja sudaani sõdurid ei taha kaasa tulla ja et kui ta ise maalt lahkub, tekib siin anarhia.

Stanley oli vastupidises arvamuses ja leidis, et mahdistide tagasitõrjumine muutub pikapeale võimatuks.

Stanley ei mõistnud Emin pašat, meest, kes oli saatnud väga tungivaid abipalveid Euroopasse ja Egiptusse, kes oli kirjutanud, et „kui Stanley varsti ei tule, oleme kadunud“. Pidi ta minema tagasi koju, niisamuti, ilma oma ülesannet täitmata? Kuid tundes tõsist muret major Bartteloti pärast otsustas ta minna ise järelsalka otsima, paludes Emin pašat selle aja jooksul selgusele jõuda, kas ta lahkub temaga koos maalt või mitte.

Stanley oli sel korral, kui ta asus mai lõpul teele Bartteloti otsimiseks, kaunis haiglane ja

väsinud. Kuid sellest hoolimata ei kõhelnud ta hetkegi, et teha, mis ta pidas oma kohuseks.

On palju kõneldud Stanley külmusest ja hoolimatusest, ka oma eurooplastest-retkekaaslaste vastu. Ei saa salata, ta oli tagasihoidlik ning vaikiv mees, kes ei armastanud seltskonda. Talle ei pääsenud seesmiselt keegi lähedale. Ta oli alati karm, vormlik, vahel veidi raskemeelne ja isegi umbusklik, mille põhjuseks võis osalt olla ta iseloom, aga mitte vähesel määral ka ta raske elukäik.

Kui aga leidis inimesi, kes heitsid talle ette otse väiklast egoistlikku hoolimatust oma kaaslaste vastu ja neile põlglikult ülalt alla vaatamist, siis näitas ta oma teekonnaga Bartteloti leeri ja sealt jälle tagasi otse vastupidist mainitud süüdistustele: mitte ainult suurt kohusetunnet, vaid ka suurt osavõttu oma kaaslaste vastu. Teha ligi 2000 kilomeetrit — edasi ja tagasi — haiglasena ning kurnatuna, olles läbinud ürgmetsa kõigi selle õudustega minna sedasama teed tagasi, kusjuures teemärgid juba olid kadunud ja kõikjale jälle uus tihnik ja padrik kasvanud, — sellise asjaga suudavad hakkama saada ainult nii tugevad iseloomud, nagu oli Stanley. Ta oleks väga hästi võinud saata Stairsi või Parke'i, kes olid vahepeal puhanud, aga ta läks ise. Kuuskümmend päeva edasi, kuuskümmend tagasi, sada kaksikümmend päeva jälle ürgmetsa pimedust, surma-hädaohtu, äärmist kurnatust ja nukrust. Kuid ta pidas seda oma kohuseks, teda oli usaldatud ja ta pidi vastama samaga.

Juuni algul jõudis Stanley Bodo kindlustisse, kus kõik oli korras. Leitnant Stairs oli toonud Ugarrova leeri jäetud mehed sinna. Kuid

nendest oli järele jäänud ainult 34, surm oli võtnud ülejäänud 22 meest.

Stanley ei läbenud isegi puhata, kuigi ta seda vajas, eriti püsiva palaviku ja kõhuvalu tõttu. Kahe päeva pärast asus ta uuesti teele, jättes oma ustava koera Randy forti leitnant Stairsi hoolde, et säästa koerale ligi 2000 kilomeetrit rasket teekonda. Kuid see hea kavatsus nurjus. Peale Stanley lahkumist keeldus koer toitu võtmast ja suri mõne päeva pärast muresse.

Stanley teekond tagasi läbi ürgmetsa kandis üldiselt eelmise iseloomu, ainukese vahega, et nüüd tunti veidi rohkem olusid.

17. augustil jõudis Stanley Banalja külla, umbes 100 kilomeetrit Jambujast, kuhu oli jäänud Barttelot. Selgus, et järelsalk viibis seal, kuid major Barttelot oli surnud, Jameson Stanley koskede juures kandjaid otsimas, Ward Bangalas Kongo ääres ja Troup sõitnud haiguse tõttu Euroopasse. Eurooplastest oli seal ainult üks, Bonny. Mahajäänud inimestest oli surm viinud 139, teised oli nälginud, haiged, demoraliseerunud.

Palju on kirjutatud, palju vaieldud ja aruteldud Stanley järelsalgaga tragöödia põhjustest. Täielikku selgust on vaevalt võimalik siia tuua.

Kuid näivasti oli peapõhjuseks asjaolu, et major Barttelot, muidu tubli ohvitser, ei saanud vastu kavalale ning perfiidsele orjakaupmehele Tippu Tibile. Viimase huvides seisis kindlasti, et Stanley retk nurjuks ja tema saaks hiljem jälle vabalt talitada. Stanley'le endale, keda ta juba küllalt tundis, ei julgenud ta vastu astuda, küll aga hakkas ta mängima halba mängu vilumata Barttelotiga. Kandjad ei tulnud ega tul-

nud, kuigi Tippu Tib järjest lubas neid saata. Selle asemel, et asuda nüüd osa kandameid maha jättes teele — nagu oli käskinud Stanley —, hakkasid Barttelot ja ta kaaslased tegema reise Stanley koskedele ja Tippu Tibiga kauplema. Need reisirid kestsid sageli mitu nädalat, aeg kulus ja seisukord Jambujas muutus järjest halvemaks. Tekkisid haigused, langes distsipliin ja sagesid ärajooksimised.

Seejärel, kui Tippu Tibi narrimäng major Barttelotiga oli kestnud küllalt kaua, kaheksa kuud, tuli ta viimaks 400 kandjaga. Mõni päev hiljem asus karavan Bartteloti juhatusel teele, kuna Tippu Tib pööras tagasi Stanley koskedele. Karavan ei jõudnud kaugemale kui Banalja külla, kus puhati. Hommikul hakkas üks naine trummi lööma ja laulma — kas tõepoolest Tippu Tibi korraldusel, et provotseerida valgeid, nagu arvavad mõned, on raske otsustada. Barttelot saatis siis oma teenija neegripoisi Souidi paluma, et naine lõpetaks oma muusika, sest major olevat väsinud. Seejärel kostis kohe kõvu ning vihaseid hääli ja paar pauku, nähtavasti, et majorit ärritada. Barttelot hüppas voodist, haaras revolvri ja ruttas välja. „Esimese, kes paugutab, lasen maha“, hüüdis ta vihaselt. Siis tormas ta trummi põristava naise juurde ja käskis valjult, et see lõpetaks mürtsutamise. Selsamal hetkel tulistas trummilööva naise mees, kes viibis ühes lähedases onnis, ja major langes surnult maha.

Tõusis suur segadus. Leeris oli nüüd ligi tuhat inimest ja paljud neist olid kannibalid. Vaevu õnnestus Bonny'l korra jaluleseadmine. Nüüd sõitis Jameson Tippu Tibi juurde, et teatada juhtumist ja ühtlasi tuua uusi kandjaid

laialijoosnute asemele. Jameson külmetus teel ja suri. Bonny aga ootas ja ootas, teadmata Jamesoni saatusest, kuni viimaks ilmus Stanley ise.

Ja jälle tulid nähtavale Stanley suured organiseerimis- ja juhianded. Võrdlemisi lühikese ajaga seadis ta selle laostunud salga korda ja asus kolmat korda teele läbi ürgmetsa. Niisamasugune hirmus ning piinarikas teekond nagu varemgi viis Stanley nelja kuu jooksul detsembri lõpuks 1888 Bodo juurde tagasi. See teekond läbi ürgmetsa oli nõudnud 106 inimeselu. Kindlustises oli kõik korras. Nelson oli täiesti terve ja vili oli andnud hea lõikuse. Siit ruttas Stanley edasi ja oli jaanuari keskel 1889 jälle järve läheduses. Siin kuulis ta, et osa Emini meestest oli hakanud mässama ja vangistanud Emini enda ja Jephsoni, kuid nad viimaks siiski jälle vabastanud. Mässu oli põhjustanud asjaolu, et mehed ei tahtnud maalt lahkuda. Nad seletasid, et kediivi kiri olevat Stanley poolt võltsitud, ja ähvardasid Stanley't tappa, kui ta tuleb tagasi.

Kuid peagi tungisid mahdistid maale, ja siis nähti, et Stanley'l oli õigus. Et Emin pašaa ikka veel kõhkles, saatis Stanley talle Kavallist kirjaliku teate, et ta ootab veel 20 päeva ja asub siis teele mereranda. Emin vastas, et ta tuleb kaasa ja et ainult aeg ettevalmistuseks on liiga lühike.

17. veebruaril tuli Emin, ja pärast vajalikke ettevalmistusi hakkas karavan, milles oli umbes 1500 inimest, liikuma ranna poole. Stanley ise juhtis eelsalka ja kapten Nelson järelosa, kuna Emin pašaa tegeles ainult teaduslikkude uurin-gutega. Juba kolm päeva pärast teele asumist jäi Stanley, kes ei olnud ikka veel täiesti kosu-

nud, nii raskesti haigeks, et teda pidi pikemat aega kandevõrguga edasi viidama, mis omajao aeglustas rännakut. Vahel tuli ka pikemalt puhata.

Liiguti edasi kagu suunas. Egiptlased ei olnud nii hästi distsiplineeritud, nagu Stanley algul arvas, ja ta pidi neid valjul käel vaos hoidma. Niisamuti valmistasid sudaanlased talle vahel muret oma käitumisega, eriti pärismaalaste kohtlemisega. Siingi oli ta sunnitud vahel osutama niisugust karmust, mis leidis hiljem hukkamõistmist.

Karavani vastuvõtt läbitavate maade elanikkude poolt oli mitmekesine, kohati väga sõbralik, nii et saadi tasuta kõik, mida vajati, kohati aga külmem, nii et tuli kõige eest maksta. Eriti suuri vaenuavaldusi palju ei ilmnenu. Kui siiski juhtus, et pärismaalased tungisid karavanile kallale, kadusid nad kohe, kui Stanley kuulipilduja hakkas kõnelema.

Kaheksa kuud kestnud rännaku järel marsib karavan 3. XII õhtupoolikul 1889 Bagamojosse. Stanley võetakse elanikkude poolt vastustusega vastu. Samal õhtul on bankett, millest võtavad osa konsulid, Saksa ja Inglise sõjalaevade kaptenid, misjonite preestrid, Saksa Ida-Aafrika Seltsi ametnikud, riigikomissar ja Stanley kaaslased. Õnnelik ei näi Stanley küll olevat, nagu kõlab läbi ta vastusest tuntud Aafrika-uurija Wissmann'i lauakõnele, kuigi ta on kahtlemata rõõmus, et on viimaks pääsenud läbielatud hiigelraskustest.

„Mis tähendab bankett mehele, nagu olen mina!“ ütleb ta kord hiljem. „Käär leiba, tükk liha ja tass teed on pidusöögiks inimesele, kel ei ole olnud suuremal osal ajast kahekümne kolme

aasta jooksul niipalju, et süüa iga päev toite ühe šillingi väärtuses. Vastuvõtu-pidustused, need on just auavaldused, mille eest ma põgenen, sest et ma olen halb kõneleja ja loodus ei ole varustanud mind andega tunda rõõmu teiste kõnedest. Aurahad? Ma ei saa neid kanda ega mõista nende mõtet. Mis muud? Mitte midagi. Ükski tasu, nii suur kui ta ka ei oleks, ei sarnle selle õrna rahuldusega, mida tunneb inimene, kes võib osutada oma tööle ja öelda: „Näe, see on tehtud.“ “

Nii tugev ning jõuline teoinimene, nagu oli Stanley, ei võinudki tunda vähematki rahuldust seltskondlikest tühisustest, kuigi ta neist täiesti mööda ei pääsenud. Sõitnud Bagamojost varsti Sansibari, pidi ta vastu võtma õnnesoove keisreilt ja kuningailt, vürstidelt ja riigimeestelt, teadlastelt, ajalehtedelt ja paljudelt muudelt. Ta sai kuld- ja hõbeaurahasid geograafiaseltsidelt ja mõnedelt muudelt asutistelt ja aurahasid riigivalitsejailt, ta valiti terve rea geograafiaseltside auliikmeks ja ta auks pandi toime hulk pidustusi. Seda oli talle tehtud osalt varemgi, kuid eriti suurel määral nüüd, pärast viimast retke.

Kuid oli saatuse iroonia, et just see retk, mis andis tegelikult kõige vähem tulemusi — kui jätta kõrvale Aafrika sisemaaga tutvumise edenemine —, võeti seltskonna poolt vastu nii erakordselt suure vaimustusega, kuna endiste palju tulemusrikkamate järel sai Stanley'le osaks rohkesti umbusku, pilget ja vaenlikkust.

Tõepoolest, Emin paša, kellega muide juhtus Bagamojos banketi ajal raske õnnetus, sest ta kukkus oma suure lühinägelikkuse tõttu rõ-

dult alla ja sai tugevasti vigastada, ei osanud pärast tervenemist muud teha kui, astunud sakslaste teenistusse, võimalikult ruttu Sise-Aafrikasse tagasi minna, kust Stanley oli ta nii suurte jõupingutuste ja ohvritega välja toonud. Hiljem langes ta seal araablaste käe läbi.

Tuleb imetella Stanley otse muinasjutulist jõudu. Saabunud pärast äärmiselt kurnavat retke Aafrika ürgmetsades Kairosse, hakkab ta juba kümme päeva hiljem kirjutama oma reisikirjeldust „In Darkest Africa, or the Quest, Rescue and Retreat of Emin Pasha“ (Pimedaimas Aafrikas või Emin paša otsimine, päästmine ja tagasitulek). Viiekümne päevaga on see tuhandeleheküljeline raamat valmis. „Peaaegu niisama raske töö nagu kogu retk ise“, ütleb Reichard.

VII.

Kodumaal.

Londoni jõudnud, abiellub Stanley seal Dorothy Tennant'iga. Paljude aastate kestel oli ta palunud selle heast perekonnast — ema poolt Oliver Cromwell'i järeltulija — tüdruku kätt, kuid viimase omaksed olid kogu aja vastu seisnud, sest Stanley oli ilma nimeta ja vaene mees. Alles Kongo riigi asutamise järel võis toimuda kihlus. Nüüd oli 12. juulil 1890, Stanley 50. eluaastal Westminster Abbey's laulatus, millest võtsid peale lõpmatu rahvahulga osa Gladstone *) ühes abikaasaga, paljud lordid,

---

*) Vt. L. Anvelt: W. E. Gladstone. Tartu 1935.

hertsogid, Stanley retkekaaslased, teadlased ja kunstnikud. Võib arvata, et Stanley ei olnud sellest hiilgusest kuigi vaimustatud, olles pealegi nii haige, et pidi toetuma laulatamise ajal krahv d'Arche'i käele.

Ei olnud ju möödunud kuigi palju aega sellest, kui ta kirjutas Kairos: „Tore seltskond, kes mind põnevalt vahtis, kui ma läksin välja värsket õhku hingama, tegi mu araks ja tekitas mul tunde, et midagi on mu sisemuses täiesti vale ja võõriti. Ma olin liiga arg, et kellelegi läheneda. Need olid lakkamata end elu säras soendanud, mina aga tulin ürgmetsast. Kui mulle üks saja hulgast, keda sel ajal juhtumisi kohtasin, sõbralikult vastu tuli, siis ei olnud see minu teene. Et ma muretsesin endale enam vaenlasi kui sõpru, seisis mu iseloomus. Ükski, kes tuleb Aafrikast, ei tohiks minna inimeste keskele enne kui aasta pärast. Ta veri on muutunud. Ta närvid on vapustatud. Ta vaim viibib veel piltide juures, kust ta on äsja tulnud.“

Aga esiotsa kuulub Stanley seltskonnale ja ta peab leppima seltskondlikkude tseremooniatega. Noorpaar sai ka rohkesti kalleid kingitusi, muu seas Belgia kuningalt, Inglise kuningannalt, Wales'i printsilt ja Emin paša avitamise komiteelt, nii et neist kogunes terve varandus. Ühtlasi ei puudunud inimesi, kes väitsid, et Stanley olevat abiellunud raha pärast, kuigi ta naine oli vaene. Aga Stanley oli laimustega nii harjunud, et see mõjus tasse niisama vähe kui peagi pärast pulmi esiotsa tasa, siis järjest kõvemini kuulda-vale tulevad jutud, mille tagajärjel mr. ja mrs. Stanley nimed hakkasid vähehaaval koorekihi kutsetelt kaduma. Kerkisid uuesti esile mitmed süüdistused metsikuses ja julmuses pärismaalaste

suhtes ja ka oma valgete kaaslaste halvast kohtlemises. Neid jutte, sageli väljamõelduid, veel sagedamini aga tugevasti liialdatuid, toetasid ka mõnede viimasel retkel hukkunud või surnud meeste omaksed, hoolimata sellest, et Stanley oli kogu oma elu pannud mängu nende päästmiseks.

Etteheidete jõhkruses mindi vahel niikaugele, et keegi kirjutas avalikult: „Dorothy Tennant ütles alati, et ta abiellub lõviga, nüüd abiellus ta tõesti kiskjate kuningaga.“ Stanley (õnneks ka ta naise) jättis seltskonna uus suhtumine täiesti külmaks, sest ta oli seltskonda juba ammu hästi tundma õppinud, siis, kui ta noore, alles vilumata mehena saatis korda suure teo, otsides üles Livingstone'i, ja sai tasuks seltskonnalt üksnes pilget ja mõnitust, isegi etteheidet petmise kohta. Siis läks säärane suhtumine talle väga valusalt südamesse, nüüd oli ta juba liiga kogenud, et arvestada seltskonna meeoleolusid.

Stanley reisib nüüd koos oma naisega, kes muide on maalikunstnik, Austraalias ja Ameerikas, kus ta peab kõnesid ja kus ta leiab head vastuvõttu ja vaheldust. Kui ta aasta pärast tagasi tuleb, on seltskonna huvi pöördunud jälle mujale, ja Stanley saab nüüd rahu. Kuid kas saab ta rahu Aafrikast, mis teda nii võimsalt oli haaranud? Naine kardab, ja mitte ilma põhjusega, et Stanley ei suuda kiusatusele vastu panna ja kaob uuesti Aafrika ürgmetsadesse. Kuid see oleks nüüd, kus ta muidu haruldaselt tugev organism on raskustega kurnatud, talle surmaks. Naine katsub seepärast pöörata ta huvi mujale ja viia ta poliitikasse. Esimene kord kukub Stanley parlamendivalimistel läbi, kuigi ainult 132 hää-

lega. Ta vastu tuuakse ette jälle vanad jutud ta metsikusest. 1895 laseb Stanley uuesti püstitada oma kandidatuuri unionistlikus erakonnas Londoni valimisringkonnas, ja ta valitakse parlamenti, see endine väike vaene John Rowlands, St. Asaph'i töömaja kasvandik.

Kuid parlamendi tegevus ei huvita ega rahulda Stanley't, ja kui ta mandaadiaeg on möödas, jääb ta parlamendist eemale. Vahepeal ta reisib, käib muu seas ka Lõuna-Aafrikas, kus ta näeb ette sõja buuridega.

1896. aastal röömustab Stanley't suurimal määral poisslapse süünd. Et oma röömu kuidagi väljendada, ostab ta kohe hulga mänguasju ja pildiraamatuid, mis oleksid kohased vahest nelja-aastasele lapsele. Kui ta mõni aeg pärast seda kauemaks ajaks raskesti haigestub, valmistab talle suurimat röömu, kui laps lamab ta kõrval voodis. Sageli ütleb ta oma naisele: „Nüüd ta sub vaeva saada jälle terveks.“ Liigutava armastusega ripub ta poisikese küljes, kes saab nimeks Denzil.

Sügisel 1898 ostab Stanley endale Londoni lähedal maakoha nimega Furze Hill, kus olid põllud, aiad, mets, järv ja väike jõgi. Püsimatu ning väsimatu, nagu Stanley oli, hakkas ta siin kohe energiliselt korraldama ja töötama: seab sisse elektri, parandab teid, ehitab sildu üle oja, istutab puid, ehitab väikese farmi iseenda jooniste järgi. Järv kannab nime „Stanley Pool“, mets on „Aruvimi ürgmets“, oja „Kongo“ jne.

Kuigi Stanley töötas kogu aja oma maakoha korraldamiseks, elas ta enamasti Londonis. Alles lihavõttepühal 1903 võis ta öelda täiesti korda

seatud Furze Hillis teretulemast oma naisele, kellele ta selle kodu oli valmistanud.

Kuid Stanley'd ei saanud röömustada Furze Hillist kuigi kaua. Kaks nädalat hiljem ärkas leedi Stanley öösel soigumise peale ja leidis oma mehe keeletuna, pahem pool halvatud. Nähtavasti oli malaaria, millest ta kunagi ei vabanenud ja mis teda sageli ka Inglismaal vaevas, murdnud nüüd tugeva mehe lõplikult.

Vähehaaval kosus ta veidi, nii et võis istuda väljas haigetoolis ja sai ka kõnelda. Kuid ta ei suutnud käia. Viidud hiljem tagasi Londoni, ta elas kuni 10. maini 1904. Kui Big Ben lõi neli, pomises ta: „Nii, see on siis aeg, — imelik.“ Kaks tundi hiljem läks jäädavale puhkusele mees, kes oli seni saanud väga vähe puhata ja keda õigusega nimetatakse avastajate kuningaks.

Kuid seltskonna vastuolu tema suhtes, mida ta oli saanud tunda kogu oma eluaja, tuli veel nüüdki ilmsiks. Teda ei maetud Westminster Abbey'sse Livingstone'i lähedusse, nagu ta ise oli soovinud ja nagu ta oli pälvinud, palju rohkem mõnest teisest, kes sinna oma viimse puhkepaiga on saanud.

Stanley maeti Pirbrighti kalmistule ta maa-kohta lähedal ja ta hauda ehib neli meetrit kõrge monoliit lihtsa pealkirjaga:

†

Henry Morton

Stanley

Bula Matari

1841—1904

Africa

H. M. Stanley kuulus vastuvaidlematult lääne kultuuri ühiskonna jõulisemate inimeste hulka, nii kehaliselt kui ka vaimselt. Ta oli mees, kes viis kindlasti läbi kõik, mis ta ette võttis, pannes asjasse tagasihoidmatult terve oma võimsa isiku.

Kuid ühtlasi oli Stanley isiklik elu täis vastukäivusi ja nukrust, alates ta kurvast lapsepõlvest kuni elu lõpuni, välja arvatud ainult perekonnaelu ta hilisemais aastais, pärast abiellumist naisega, kellega ta leidis seesmise kooskõla.

Ta aitas Livingstone'i; kui seltskond ei saanud enam salata seda fakti, siis hakati kahtlustama ta retke motiive. Ta avastas Kongo, kuid ta oma rahvas suhtus sellesse ükskõikselt, isegi pilke ja mõnitusega, ja see suur maa läks võõra lipu alla.

Lõputute raskuste ja jõukulutustega, mis viisid selle tugeva mehe enneaegu hauda, päästis ta Emin paša, kuid tasuks sai ta pärast esialgset osalist tunnustust kahtlustusi oma õilsa töö motiivides, rohkesti raskeid etteheiteid, mitte ainult oma kaaslaste omakseilt ja seltskonnalt, vaid isegi Eminilt.

Kuid vahest veel rusuvamalt ja usku lääne kultuurisse hävitavamalt mõjus tasse olukorra kujunemine Aafrikas, eeskätt ta enda loodud Kongos. Ta oli pannud sinna palju oma paremaid aastaid ja rohkesti oma jõudu, olles otseselt veendunud usus lääne tsivilisatsiooni õnnistulikust mõjust Aafrika barbaarsusse. Kuid tegelikult kujunes kõik sootuks teisiti, ja orjus, mis siin nüüd maksvusele pääses, võistles kõvasti Tippu Tibi omaga. Hiljem hakkas see olukord küll muutuma ja tunduvalt paranema, kuid seda ei saanud Stanley enam näha.

Vaevalt leidub ühtki teist avastajat peale Stanley, kelle teened on läänemaiste huvide suhtes nii suured kui tema omad. Küll ei saanud ta just eriti palju rikastada teadust otseselt. Selleks puudus tal vajalik ettevalmistus, ehkki ta püüdis oma teadmusi hoolikalt täiendada. Peale selle kandsid ta retked niisugust laadi, et tal ei jäänud küllalt aega ega jõudu lähemate ning täpsemate tähelepanekute tegemiseks.

„Meil ei ole aega“, kirjutas ta rutates läbi Aruvimi ürglaante Eminile appi, „uurida pungi, õisi, puuvilja, taimestiku rohkeid imesid, ümberingi kasvavate puude koorte ja lehtede vahesid, kummisarnast vaiku, mis nõrgub puudelt piimaste tilkadena, merevaigu-värviliste kuulikes-tena või ahaadivärviliste pisaratena, sipelgaid, kes roomavad puudel üles ja alla, putukate armeesid, kellele puukoorte lõhed on mägedeks ja orgudeks. Meie ei saa tegelda surnud pruunide puude vägevate massidega, mis on poorilised nagu käsn ja mis veel vaevalt näevad välja mahalangenud puudena. Pane kõrv juurde, siis kuulled ümisevat suminat, see on kõige väiksemate loomade elu. Visku maha, istu mahalangenud oksale, siis mõistad, missugune tegevus, aplus, mürgine viha keeb su ümber. Ava oma märkmik, ja valge leht ahvatleb juurde tosina liblikaid. Su nägu ähvardab hiigelsuur vaablane, su silme ees lendlevad mesilaste ja herilaste parved, su jalgele ronivad punased ja valged sipelgad, mõned marsivad sind mööda üles ja puurivad oma käärisarnased õgimisriistad su kaela.“

Kuigi Stanley ei saanud oma retkedel süveneda Aafrika rahvaste ega looduse üksikasjadesse, tutvus Öhtumaa tema kaudu ometi palju rohkem kui ühegi teise Aafrika-reisija kaudu

selle suure mandri eluavaldustega. Ta retked haarasid laialdast seni täiesti tundmata piirkonda ja ta suutis õieti ning selgesti näha suuri piirjooni, mille alusel võidi hiljem kergemini jätkata ta tööd.

Näib, et Aafrika hakkab etendama edaspidi läänerahvaste elus nüüdsest hästi suuremat osa. Aja jooksul hävitatakse *anopheles* (malaaria-sääsk) ja tsetse-kärbes (unehaiguse ja loomade tsetse-haiguse levitaja), kes praegu veel Aafrika koloniseerimist väga palju raskendavad. Viljakandvat ning loodusvaradest rikast hõredalt asustatud maad leidub Aafrikas veel rohkesti, kuhu Euroopa võib edaspidi saata oma inimeste ülejäägi, mida omamaa ei suuda toita.

Lääne-maailmale avarama eluruumi avastamises jäävad H. M. Stanley suured teened püsima inimkonna ajaloos.

Hääldamist.

Asaph — äsəf	Morton — mootn
Barker — baakə	Oven — avn
Bennett — benit	Parke — paak
Burton — bætn	Parry — päri
Dawson — doosn	Pirbright — pæbrait
Denbigh — denbi	Pocock — poukok
Dorothy — doræi	Pool — puul
Duveyrier — düvärjee'	Price — praiss
Farquahr — faakə(r)	Rhyl — riil
Francis — fraanssis	Richard — ritšəd
Furze Hill — fæz hill	Rollant — roulənt
Gordon — goodn	Rowlands — rouləndz
Henry — henri	Shaw — šoo
Jameson — džejmsn	Shiloh — šailou
Jephson — džefsn	Speke — spiik
Lady Alice — leidi älis	Stairs — stæz
Lawrence — lorəns	Stanley — stänli
Leopoldville — leopoldvi'l	Tennant — tenənt
Livingstone — livin(g)stən	Wales — weilz
Mackay — məkai'	Ward — wood
Marseille — marsse'j	Windermere — windəmiə(r)

Kirjandust.

Henry M. Stanley: How I Found Livingstone in Central Africa.

- Through the Dark Continent.
- The Congo and the Founding of its Free State.
- In Darkest Africa, or the Quest, Rescue and Retreat of Emin Pasha.

J. K. Inha: Maantiede ja löytöretket IV. Porvoo 1926.

Paul Reichard: Stanley. Berlin 1897.

A. J. A. Symons: H. M. Stanley. London 1933.

Jakob Wassermann: Bula Matari. Berlin 1932.

Sven Wikberg: Stanleys resor. Stockholm 1933.

Illustratsioonid on võetud Stanley reisikirjeldustest.

Sisukord.

	Lk.
I. Aafrika	5
II. Per aspera ad astra	8
III. Livingstone'i otsimas	22
IV. Kongo-retk	52
V. Riiki rajamas	110
VI. Emin pašat abistamas	117
VII. Kodumaal	142
Häälendamist	151
Kirjandust	151

Kirjandust

- Henry M. Stanley: How I Found Livingstone in Central Africa.
- Through the Dark Continent.
- The Congo and the Founding of its Free State.
- In Darkest Africa, or the Latest Rescue and Retreat of Emin Pasha.
- J. K. Luba: Manniche ja isõvõrretket IV. Pörsöö 1936.
- Paul Reichard: Stanley. Berlin 1897.
- A. J. A. Symons: H. M. Stanley. London 1933.
- Jacob Wassermann: Bula Metari. Berlin 1932.
- Sven Wärdar: Stanley's resor. Stockholm 1933.

Illustratsioonid on võetud Stanley teostest.

SUURMEESTE ELULOOD

Nr. 1. Roald Amundsen	H. 1.50	Nr. 17. Giuseppe Garibaldi	1.75
" 2. Isaac Newton	" 1.50	" 18. Elias Lönnrot	" 1.50
" 3. Muhamed	" 1.50	" 19. Richard Wagner	" 1.50
" 4. Abraham Lincoln	" 1.50	" 20. Jakob Hurt	" 1.50
" 5. Honorè de Balzac	" 1.50	" 21. Cervantes	" 1.50
" 6. Ignatius Loyola	" 1.50	" 22. Caesar	" 1.50
" 7. Victor Hugo	" 1.75	" 23. Faraday	" 1.50
" 8. Aleksander Suur	" 1.75	" 24. Gladstone	" 1.50
" 9. Thomas Alva Edison	1.50	" 25. James Cook	" 1.50
" 10. Vergilius	H. 1.75	" 26. James Watt	" 1.50
" 11. Aleksis Kivi	" 1.75	" 27. Jeanne d'Arc	" 1.50
" 12. Louis Pasteur	" 1.75	" 28. Augustinus	" 1.50
" 13. Charles Darwin	" 1.50	" 29. Jaan Poska	" 1.50
" 14. Georg Washington	" 1.75	" 30. Friedrich Nietzsche	1.50
" 15. Michelangelo	" 2.—	" 31. Richelieu	1.50
" 16. L. van Beethoven	" 1.50	" 32. H. M. Stanley	1.50

Soodustatud tellimistingimused.

3 eri raamatut 4 krooni, 6 eri raamatut 7 kr. 50 s.
6 eri raamatu hinda Kr. 7.50 võib tasuda ka osakaupa: Kr. 3—, 2.50, 1.25 ja —.75 Kummagi esimese osamaksu tasumise järel saadetakse välja 2 raamatut, kummagi viimase osamaksu tasumise järel 1 raamat. Köide: iluköide 50 senti eksemplari pealt ja 2 kr. 50 s. 6 eks pealt. Rahvaraamatukogu-köide 40 s. eksemplarilt.

Toised elulood (eelmistest erinevates kaustades)

A. Kallas: Tähelend (Koidula elulugu)	H. 3.50
A. Jürgenstein: C. R. Jakobsoni elu ja töö	" 1.30
A. Raag: Elisabet Aspe elu ja looming	" 1.—
R. Rolland: Tolstoi elu	" 2.—
Eelmised kalingurköites 1 kr. 50 s. kallimad.	
A. Maurois: Ariel ehk Shelley elulugu	" 2.—
Iluköites 50 s. kallim.	

SUURMEESTE ELULOOD 1936. A.

sisaldab 6 elulugu, 120—160 lk., järgmisest valikust:

Nietzsche, Gustav Adolf, Dostojevski, Stanley, Richelieu, Delacroix, Goethe, Spinoza või mõni eesti suurmees.

Tellimishind 7 kr. 50 s., mida võib tasuda ka osakaupa: 3 kr. tellimisel, 2 kr. 50 s. 1. aprilliks, 1 kr. 25 s. 1. juuliks ja 75 s. 1. oktoobriks. Poolaastas (3 n-rit) 4 kr., üksiknumber 1 kr. 50 s.
Köide: iluköide 6 nr. 2 kr. 50 s., 1 nr. 50 s., rahvaraamatukogu-köide iga number 40 s.

Tellides maksta raha Seltsi jooksvale postiarvele nr. 20-36 või saata Seltsile kirjas markides. Tellimishinna ettesaatmisel kannab saatekulud Selts. Jooksvat aastakäiku saab tellida aja-kirjana ka kõigist postiasutistest.

EESTI KIRJANDUSE SELTS TARTUS.

HIND 1 KR. 50 S.